

BENE SÁNDOR

SZÖVEGAKTUS*

Helyzetjelentés

Irodalomtörténész vagyok; most éppen irodalomelmélettel foglalkozom. De mivel szakmámra a nyolcvanas évek végén szocializálódtam, nem tudom elhessegetni a fenti kijelentésekhez onnan (a nyolcvanas évekből) felötlő párhuzamot, Bojtár Endre elhíresült Kelet-Európa-poéinját a fürdőszobában karácsony estére készülődő halacsckáról, amely az ünnep délutánján így szól: „A fürdőkáddal foglalkozom.”¹ Meg eszembe juthatna Esterházy egyik találó mottója, hasonló témakörből („közép-európaiak vagyunk: az idegrendszerünk elrongyolt, a vécepapírunk kemény”), csak azt nehezkesebb magyarázat árán lehetne ideiktatni (az elméletem elrongyolt, az anyagom kemény – vagy inkább fordítva?).²

Mindezzel csupán arra szeretnék utalni, hogy tisztában vagyok a saját illetéktelenséggemmel, és azzal is, ami rám vár (a vacsora), mégis úgy érzem, hogy az alábbi töprengéseket mindenképpen meg kell osztanom másokkal, főként filológus sorstársaimmal, akik

* A „*Mi, filológusok*” című konferencián e szövegnek csupán az utolsó fejezete hangozhatott el (az is erősen meghúzva). A sportszerűség követelményeinek eleget téve és a terjedelem korlátaitól is szorongatva úgy gondoltam, ezt változatlan formában közlöm, hiszen tisztességes kidolgozása messze túlnőne még a jelen szöveg keretein is, és pillanatnyilag amúgy is fontosabbnak tartom a probléma felvetését, a javaslatomból adódó általános következtetések hangsúlyozását, ahogy az egy programtanulmányunk feladata is. Ezért a felvezető fejezeteken azóta többször is változtattam, igyekeztem felhasználni azokat a javaslatokat, amelyek szakmai közösségemben a konferencia utáni vitákon felvetődtek. A mostani szöveg első kétharmada tehát valahogy úgy azonos a tavaly ilyenkorival, ahogy Kossuth Lajos híres bicskája: csak a pengéjét kellett kicserélni egyszer, mert elväsott; meg a nyelét, mert korhadni kezdett... (a régi adoma továbbörökítője: HORVÁTH Iván, *Szöveg = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1997, 63). A munkám során nyújtott segítségért, gondolatébresztő ötletekért túl sok mindenkinek kellene köszönetet mondanom, többségükre a jegyzetekben hivatkozom. Három esetben azonban kivételt teszek: itt köszönöm meg Heltai Jánosnak és Takáts Józsefnek, hogy kéziratban rendelkezésemre bocsátották akadémiai doktori illetve PhD disszertációjukat (HELTAI János, *A 17. század első felének kiadványstruktúrája Magyarországon – az egyházi-vallási művek funkcionális és használati műfaji rendszere: Műfajteremtő elvek és célok, nyomtatott műfajok*, 2003; TAKÁTS József, *Módszertani berek*, 2003). Az előbbi az anyag áttekintésében és rendszerezésében, az utóbbi a módszertani kérdések átgondolásában jelentett értékes segítséget. Végül köszönet illeti Madarász Aladárt, aki ugyan közgazdászként nem „szakmabelim”, de a vele folytatott beszélgetés nélkül soha nem készült volna el (és főleg nem íródott volna újra) ez a dolgozat.

¹ A folytatás (annak, aki nem tudná kívülről): „Ráadásul a bennünket körül folyó piszoknak nincs is valamilyen meghitt, otthonos jellege: a víz jéghideg, s minduntalan életnagyságú hadihajókat kell kerülgetnünk.” BOJTÁR Endre, *A kelet-európeér pontossága*, Bp., Krónika Nova, 2000.

² ESTERHÁZY Péter, *A halacska* = E. P., *A halacska csodálatos élete*, Bp., Pannon, 1991, 7.

sehogyan sem tudnak belenyugodni a predestináció illetően működésébe. Botránykővé a szemükben Kulcsár Szabó Ernő nemrégiben megjelent tanulmányának az a megállapítása vált, mely szerint „a hazai irodalomtörténet-írás beteges elméleti »immunitása« folytán filológiánknak, minden megújulási szándéka ellenére, lényegében utóbb is csupán két pozitívista paradigma oltalmában sikerült elhelyeznie – autentikus követőkben sajnos még mindig figyelmeztetően szegényes – praxisát.”³ A tételhez karikatúra-jellegű tipologizálási kísérlet csatlakozik (a nemzeti kánon klasszikusainak Műveit időtlenségükben kultiváló, naivan historizáló típus, szemben a modernebb, a Szöveg objektivitását és az egyszerű volt jelentéseknek a rákérdezés aktusától független rekonstruálhatóságát állítóval), s azt hiszem, nem tévedek, ha az ideáltípusok konkrét megtestesüléseit főként a szövegkritikára szakosodott, történeti akribiájukat a textológiai munka érdekében mozgósító filológusok s egyszersmind irodalomtörténészek, főként a régebbi korszakok kutatói között keresem (bár készséggel elismerem, akad bőven antikvárius érdeklődésű 19. és 20. százados is, aki nem olvas elméletet, vagy ha igen, nem érvényesíti az olvasottakat saját munkája során).

Háborognak a kollegák, pedig akár büszkék is lehetnének rá, hogy beteljesítették Hans Robert Jauss 1967-es projektjét („Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja”).⁴ Most sikerült, ha kissé megkétsé is és nem egészen úgy, ahogy a Mester gondolta; a kemény verdiktet ugyanis az alapos érvelés mögött is kitapintható, valódi indulat mozgatja. A magam részéről azonban sietek eloszlatni a felfokozott várakozásokat, és rögtön leszögezem: jogos indulatról van szó. Lehetne ugyan szórszálát hasogatni az Irodalomtörténet-írás és a Filológia személyazonosságával kapcsolatban (csak egy allegorikus személy vagy „ketten van”?). Lehetne népi bölcsességeket citálni („az elméletek jönnek-mennek, a Régi Magyar Költők Tára marad”), vagy az empiria tényeivel érvelni, és visszakérdezni: ugyan, mi a baj a pozitívizmussal? annak legalább bátran nekivetheti a hátát, aki nem fél a munkától: az elméletész viszont, van neki kételye vagy nincs, mégis csak az ilyen-olyan filológus által előállított kritikai szöveg alapján okoskodik majd.⁵

Am érzékenység ide vagy oda, én mégis azt hiszem, hogy a kritika talál, legalábbis a vehemens reakciók azt bizonyítják, hogy sokan találva érzik magukat. Kulcsár Szabó Ernő lényegi problémára világított rá: a filológusok, főként a régi irodalom kutatói, ritkán vitatkoznak elméleti kérdésekről, és még ritkábban teszik nyilvánossá elméleti vitáikat; a konfliktusok ki nem beszélése pedig valóban félreértéseket szülhet, és főként elzárja az utat az újabb elméleti irányzatok recipiálása elől. A berzenkedés és háborgás helyett inkább tanulni kellene tőle: hiszen valódi hermeneuta gesztussal azért kérdez és kritizál, hogy véleményének alteritásában mi, filológusok is közelebb jussunk annak

³ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönítése: hermeneutika és filológia*, Literatura, 2002, 379.

⁴ Hans Robert JAUSS, *Recepcióelmélet, esztétikai tapasztalat, irodalmi hermeneutika: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1997, 36–84.

⁵ „...miközben elméleti síkon minden irányból megkérdőjelezzük a kiadást létrehozó tevékenységet, az »eredmény«, vagyis az így létrejött kiadás használatával hallgatólagosan mégiscsak legalizáljuk azt”. HAÁSZ FEHÉR Katalin, *A filológia diszciplináris helyzete*, Helikon, 46 (2000), 475–476 (az *Új filológia* című tematikus számban).

megértéséhez, mit is csinálunk, és saját kérdéseink újrafogalmazásával a hermeneuta pozíciót is segítsük az önmegértésben – a dialógus folytatható, ha van, lesz rá igény. Természetesen elsősorban a magam, másodsorban a „rég Magyarországon” szakmai közösség nevében beszélek, példáimat is innen veszem, és a későbbiekben amellet érvelek majd, hogy módszertani javaslataim főként ezen a területen lehetnek használhatók,⁶ bár előfordulhat, hogy ha a felvilágosodás és a 19. század kutatói hasonló önvizsgálatot tartanak, legalább jellegükben hasonló következtetésekre jutnak majd.

Először is megpróbálok úgy alakítani a kérdésem, hogy az mindkét felet játékba vonja. Mely elméletek iránt immunis a magyar filológus? Vagy pozitív hangszerelésben és a polemikus éltől végképp megszabadulva: milyen típusú szövegelméleti kérdésirány bizonyulhat termékenynek a régebbi irodalom megszólaltatásában, dialógusra bírásában? A modern filológia számára evidens, hogy az általa vizsgált irodalmi anyag, akár egyes szövegek értelmezéséről, akár szövegeket relációba állító történeti elbeszélésről van szó, a kurrens, sokszor a szerzők által is ismert interpretációs eljárásokkal szólítható meg. Még ha ezek az eljárások a szerző/k által elutasított poétikai/retorikai/bölcséleti implikációkat hordoznak is, az értelmezés legitim lehet, hiszen a különböző kritikai módszertanok és elméletek szükségképpen (egyazon eszme- és poétikatörténeti kontextus tagjai-ként) tudnak egymásról, egymás kiterjesztéseként, folytatásaként vagy éppen rivális antitéziseként fogalmazzák meg magukat, ezen a szinten is lejátszva a „primer” irodalom imitációs és emulációs mechanizmusainak teljes skáláját, s attól lényegében nem is elválaszthatóan. Másrészt a kritikus és a szerző közötti paktumot, mely szerint a szöveg nem maradhat meg alkotójának autoritása alatt, átkerül az olvasók (köztük a professzionális olvasók, a kritikusok) kompetenciájába, az alkotók oldaláról a legkritikábban mondják fel, hiszen ezzel az irodalmi tárgynak éppen „irodalmi” létmódját kérdőjeleznék meg.⁷ Minél

⁶ Saját elméleti olvasottságomat átlagosnak tartom a régi magyarországi körökben, tehát alkalmas alanynak minősülök annak olvasásszociológiai tesztelésére, hogy mennyire hatoltak be az újabb elméleti kérdésirányok a filológusi közegbe. Az átlag filológus, amennyire meg tudom ítélni, ugyanannyi elméletet olvas, mint én; van, aki többet és van, aki másfélét. Általános tapasztalat ugyanis, hogy ha valaki a saját szűkebb szakmája „filológiai” folyóirataiban, szakirodalmában tájékozódik, ott is megtalálja az irodalomelméletet. Sőt, főként az angolszász tudományosságban, magától értetődő, hogy az új elméleti irányzatok természetes próbaterepe a kora újkor, időnként egyenesen a kora újkorai anyag által indukált problémákból indulnak ki (elég néhány nevet megemlíteni: Walter Ong, Louis A. Montrose, Stephen Greenblatt, Quentin Skinner, John G. A. Pocock, de részben igaz ez Foucault-ra vagy magára az időben még hátrébb lépő Jausra is, akinek vonzalma a középkori anyaghoz közismert). Ezzel szemben Magyarországon ma is akad olyan irodalmár (félreértés ne essék, nem Kulcsár Szabó Ernőre célok!), aki konferencia-nyilvánosság előtt hangoztatja: számára az irodalom a 19. századdal kezdődik.

⁷ Sári László írja Takáts Józseffel folytatott vitájában az „irodalmi” szövegek funkciójáról: „...a lehetséges funkciók és az irodalmi beszéd lehetőség-feltételei [...] konfliktuózus viszonyba kerülhetnek az utolsó kontextusban érvényben levő irodalom-felfogásokkal. Így az is előfordulhat, hogy szükségessé válik az irodalom különböző történeti szerepeinek ütköztetése.” (SÁRI László, *Érvek az »utolsó kontextus«* mellett, ItK, 2003, 106; kiemelés tőlem – B. S.) A meglátás igaz, engem inkább az lep meg, hogy hányszor kell ezt még újra és újra feltalálni, mondjuk Horváth János óta? Az itt traktálandó szerzők közül foglalkozott a kérdéssel Horváth Iván, Kecskeméti Gábor; Tarnai Andor egész életét e probléma vizsgálatának szentelte, de maga a vitapartner, Takáts József is elkövetett már olyan irodalomtörténeti dolgozatot, amely kimondottan az irodalomfunkciók

távolabb kerülünk azonban az autonóm irodalomfogalom és a maival még azonosnak érezhető (mondjuk ártatlanul: posztromantikus) episztemológiai kontextus fennhatóságától, annál súlyosabb dilemmaként jelentkezik, hogy a szövegeket a korabeli (a szerző által elfogadott vagy elutasított, de feltehetőleg ismert) poétikai, retorikai kódokkal közelítsék meg, vagy a mai értelmező elméleteket közvetlenül érvényesítsék recipiálásuk során.

A kérdésre Magyarországon a hetvenes évek folyamán két válaszkísérlet is született. Az egyik a történeti poétika, amely Horváth Iván 1982-ben publikált Balassi-könyvében jelent meg paradigmatis érvénnyel. A módszertani elnevezés Veszelovszkij alpművéből (1893) származik, és a törekvés is párhuzamos: „a költészet lényegét annak történetéből kiindulva meghatározni”. A dilemma megoldása tehát az lenne, hogy elméleti általánosításig nem spekulatív úton, hanem magából az anyagból szabályokat kinyerve, egy „induktív poétika” kidolgozásával jussunk el.⁸ Horváth Iván azonban ezt a törekvést az egyes művek elemzéséről lemondva valósította meg, nagy számú szövegből vonva le formatörténeti és műfajtipológiai következtetéseket. Mindemellett *expressis verbis* kijelentette: ő maga „a befogadás-esztétika híve”, az irodalmi művet szerinte is „a szöveg és a befogadó együttműködése” hozza létre.⁹ Könyvének végén hangsúlyosan megismétli: „A történeti poétikai módszer és egyáltalán a befogadás-esztétika hívei, kevesebb illúzióval viseltetünk a szubjektivitás (»hogy *mi* mit tartunk annak«) kikapcsolhatósága iránt, sőt, egy kifejezetten mai nézőpontot szeretnénk megtartani.”¹⁰

A szerző tíz évvel későbbi elméleti dolgozata jelentősen átrajzolja e megközelítés kontúrjait. A korábban csak kiegészítő segédletként használt strukturalista-generativista terminológia segítségével általános nyelvészeti alapra helyezi a verselméletet (pontosabban a verselméletből kiindulva határozza meg az általános nyelvi kompetenciát, a performanciális gátaakat kevésbé tisztelő versbeszédet logikailag és történetileg a próza elé helyezve), és az irodalomtörténet feladatául a metrikai egyezmények történetének kutatását jelöli meg. A tematikus komponensek, a versformák konnotációi tehát ebből a megközelítésből immár teljességgel ki vannak zárva, csakúgy, mint az irodalmi mű dialektikus befogadásának recepcióesztétikai modellje, amelyet Horváth Iván ekkor már félreérthetetlen szarkazmussal utasít el,¹¹ a szöveg önazonosságát nem a dialektikus befo-

történeti eltéréseire koncentrálnál (*Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején: A keret*, ItK, 1998, 668–686). Lehet, hogy még többször kell mondani, és akkor tényleg elterjed. Én is ezt teszem a jelen szövegben.

⁸ Alekszandr VESZELOVSZKIJ, *Bevezetés a történeti poétikába (Kérdések és válaszok) = Poétika és nyelv-elmélet: Válogatás Alekszandr Potebnya, Alekszandr Veszelovszkij, Olga Frejdenberg elméleti műveiből*, szerk. KOVÁCS Árpád, Bp., Argumentum, 2002, 265.

⁹ HORVÁTH IVÁN, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 298.

¹⁰ *Uo.*, 306.

¹¹ „A posztstrukturalizmus korában oly sok mindent kell szem előtt tartania az irodalomtudósoknak, hogy már-már el kell némulnia. Ha csupán azt az elemi befogadás-esztétikai tételt (mit tételt? jelszót!) vallja, hogy az irodalmi művekről kizárólag egyéni olvasatok nyomán van tudomásunk, már csak a legnagyobb nehézségek, hosszú agyaskodás után tud megmagyarázni olyan – végül pofonegyszerű – dolgokat, mint például az eredetiség fogalmát. S mi lesz akkor a fogós kérdésekkel?” HORVÁTH IVÁN, *A három verselmélet = A strukturalizmus*

adásban, hanem statisztikailag határozva meg.¹² A tényleges kommunikációs tevékenységgel, akár irodalmi, akár nem, nem foglalkozik, mert számtalan „nehezen rendszerezhető”, illogikus elemet tartalmaz. A formalizálás, a nyelv logikai meghatározottságának állítása együtt jár a transzcendens távlat bekerülésével a tudományos diskurzusba: Horváth Iván nyíltan vállalja a platonista örökséget, amelyben a „költő az ideális világ hírnöke”,¹³ nem utánzó (arisztotelianus), hanem teremtő, s ezzel mintegy beleáll egy éppen a koraújkorból eredeztetett Arisztotelész-ellenes, a nyelv és az érvelés logikai mátrixát megalapozó, s egyúttal dialógusellenes „rámista” vonulatba.¹⁴

Az első válasz (végállomása) tehát a felvetett kérdésre: a kora újkori anyag kutatása éppen azáltal lesz történeti, ha mai elméleti nézőpontból vizsgáljuk (ebben az összefüggésben mind a történeti poétika, mind a generatív grammatikára alapozott versnyelvmodell „mainak” számít), magukat a primer forrásokat vizsgáljuk, és azokban is a formai elemre helyezzük a hangsúlyt. Horváth Iván kutatási irányának eredményeként született meg a régi magyar vers repertórium, a metrikai egyezmények kutatása azóta is sikeresen folytatódik.¹⁵

A másik válaszkísérlet ugyancsak hermeneutikai indíttatású, de meg is maradt a dialogicitás szélesen értelmezett keretei között. Tarnai Andor és kollégái az Irodalomtudományi Intézetben a hetvenes években indították el a „retorikatörténeti” kutatásokat,¹⁶ szinkronban az ötvenes években kezdődött (eredetileg filozófiatörténeti érdeklődésű) német történeti szemantikai kutatások¹⁷ keretében akkor bontakozó Assmann-féle iroda-

ralizmus után: Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben, szerk. SZILI József, Bp., Akadémiai, 1992, 109.

¹² *Uo.*, 108. Vö. hasonló, kifejtett érveléssel: HORVÁTH Iván, *Szöveg*, 2000, 1994. november, 42–53; részlete újra kiadva: *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1997, 63–73.

¹³ *Uo.*, 69.

¹⁴ Legutóbb Oláh Szabolcs tanulmánya hangsúlyozta – Walter Ong nyomán, és a modern medialitás-elméletek geneziséét elemezve – Ramus munkásságának azt a sajátosságát, amellyel „leválasztotta a tudást a társas eszmecszeréről, az ismeretre kvázi-monologikus foglalatot kényszerítve”. OLÁH Szabolcs, *Az áttelekített zengés apológiája. Ong értekezése a szó technológizálásáról: A kultúrakutatás dialektikai-retorikai távlatára = Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Bp., Balassi, 2003, 124.

¹⁵ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, 1–2, dir. Iván HORVÁTH, avec la coopération de Gabriella H. HUBERT etc., Paris, Nouvel Objet, 1992. A kutatások folytatásáról: HORVÁTH, *Szöveg = Bevezetés...*, id. kiad., 72.

¹⁶ Az évtized fordulóján indult Sötér István főszerkesztésében *A Magyar Kritika Évszázadai* című sorozat; az első antológia-jellegű, de tanulmány-értékű bevezetésekkel ellátott kötet: *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeállította TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1981. A „retorikatörténet” csak az egyik szelete és közkeletű elnevezése az irodalmi gondolkodás történetére irányuló kutatásoknak; a programadó definíciója szerint: „Irodalmi gondolkodáson a legtágabb értelemben ama követelményrendszer megnyilvánulását értem, ami a későbbi korokban szerzőnek nevezett egyéneket valamely szó- vagy írásbeli közlendő megformálásában befolyásolta, s amit a még elérhető közelségben lévő vagy már csak elképzelt közönség elvárt.” TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984, 7.

¹⁷ Hans-Georg Gadamer például 1955-ben indította útjára az Archiv für Begriffsgeschichtét, amihez később társadalomtörténeti, filozófiatörténeti kiadványsorozatok csatlakoztak.

lomelmélet-történeti projekttel.¹⁸ A kora újkori, „rég Magyar” (köztük természetesen a latin és egyéb nyelvű) szövegek olvasását Tarnaiék a korabeli elméleti bázison kívánták elvégezni, illetve ahol nem voltak explicit előírások, ott magából az irodalmi anyagból szedvegetni össze az úzus szentesítette regulákat.¹⁹ Ez a kritikátörténetinek is nevezett irány komoly eredményeket hozott, ma is futnak az ide kapcsolható, a magyar irodalom-elméleti gondolkodás történetét különböző korszakokban feltáró kutatási programok,²⁰ ám a felvetett dilemmát (mai vagy korabeli rendszerek?) meg nem oldja, legfeljebb egy másik, teoretikus szintre transzponálja azt. Az antropológiai kutatásban a „megfigyelők megfigyelésének”, a rendszerelméletben „második szintű megfigyelésnek”²¹ nevezett feladat ugyanis így sem végződik el.

Látható, hogy két egymásnak homlokegyenest ellentmondó válasz adódott a „rég Magyar vagy új elmélet” kérdésére. Az egyik irány a jelen értelmező horizontról úgy vélte, hogy az „közeli rokonságot mutat” a Balassi korabelivel, s ezért jogosultak a mai befogadás-esztétikai vagy történeti poétikai interpretatív eljárások, a másik szerint a múltbeli értelmező rendszerekből kell kiindulni, és felesleges, de legalábbis történetitlen ezeket maiakra cserélni vagy azokkal (azokhoz) mérni őket. Az is köztudott, hogy a két irány között kevés az affinitás, jó egy évtizede intézményesen is külön élnek (utóbbi az MTA Irodalomtudományi Intézetéhez, előbbi az ELTE Rég Magyar Irodalmi Tanszékéhez köthető). De a viszony a kezdetektől konfliktuózus. Horváth Iván említett Balassi-könyve utószavában rendkívül élesen exponálta szembenállását mind a Klaniczay Tibor által képviselt szociologizáló szemlélettel, mind a Tarnai-féle retorikátörténeti kutatások mögött meghúzódó Horváth János-i örökséggel, méghozzá egy esztétikai-központú, a *litterae*-típusú széles értelmezést elutasító szűkített irodalomfogalom jegyében.²² Az ellentét a két irányzat között minden személyes jó viszony ellenére azóta is fennáll, s nemcsak ízlésbeli, világnézeti, „metafizikai” okokból, hanem konkrétan a kutatásmódszertant illető eltérések okán is. A retorikátörténeti iskolán belül is volt „történeti poétikai” irányzat, legszebb példája Pirnát Antal Balassi poétikáját tárgyaló könyve, de ennek csak a neve esett egybe a Horváth Iván által művelt iránnyal, hiszen Pirnát nem a mai

¹⁸ Lásd Aleida ASSMANN, *Die Legitimität der Fiktion: Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Kommunikation*, München, Fink, 1980.

¹⁹ Vö. BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998, 16–17.

²⁰ Ismertetésük: KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998, 9–10.

²¹ A probléma klasszikus rendszerelméleti felvetése: Niklas LUHMANN, *Az identitás – mi az, avagy miképpen működik?* = N. L., *Látom azt, amit te nem látsz*, Bp., Osiris, 1999, 32–59. A Luhmann-féle megközelítés használatának lehetőségeitől ebben a szövegben mindazonáltal tartózkodni fogok; nem azért, mert ne volna inspiráló (vö. pl. OLÁH Szabolcs, *Megkülönböztetés és kommunikáció: Melius Péter prédikációfüzére Krisztus közbenjárásáról, 1561*, A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Közleményei, 2001, 27–51), hanem azért, mert egy másik – ehhez hasonló – eszmecsere tárgyának tartom. A „megfigyelők megfigyelése” probléma az antropológia és a társasnyelvészet felől is modellálható, én ilyen értelemben veszem figyelembe, vö. TAKÁTS József, *Megfigyelt megfigyelők = Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABADI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003.

²² HORVÁTH, *Balassi...*, id. kiad., 298, 303, 306–307.

nyelv- és szövegelméletekből indult ki, hanem a Balassi korabeli poétikák és retorikák alapján próbálta rekonstruálni az *inventio poetica*, a virágének és a többi, Balassi által használt *terminus technicus* eredeti jelentését, méghozzá éppen Horváth Iván nézeteit vitatva.²³ A két irányzat egynek értelmezését tehát, ahogyan azt Szilasi László tette (egyébként kitűnő, és később még részletesen bemutatandó) programcikkében,²⁴ bár magam is híve vagyok az egybeolvasásoknak, ezúttal azért tartom hibának, mert éppen azt a hiátust, az elméleti, módszertani konszenzus hiányát fedi el jó szándékúan, amelynek kitöltése a feladat maga volna: hiszen a két iskola képviselői még abban sem egyeztek meg, mit tekintsenek egyáltalán „irodalomnak”. Visszatérve Kulcsár Szabó Ernő kritikus megjegyzésére: nem az a baj tehát, hogy a filológusok, a régi magyar irodalmárok nem rendelkeznek elméleti háttérrel, hanem az, hogy nem zártak le egy alapjában véve elméleti vitát. Az ő szempontjából persze volna jelentősége, hogy a vitázó felek ellentétes nézetei végső soron egyazon hermeneutikai origóra vezethetők vissza: Tarnai Andor, az egykori Horváth János-tanítvány, ugyanabban a Wilhelm Schererben jelölte meg mestere mintáját, akinek 1888-as *Poétikájára* a Horváth Iván által ma is vállalt Veszelovszkij mint legfontosabb ihlető forrására hivatkozik, és aki bizony Hans Robert Jauss számára is fontos viszonyítási pont volt.²⁵

De nem folytatom, nehogy magam is az öncélú filologizálás hibájába essem. Az igazsághoz azonban mindenképpen hozzátartozik, hogy maga Kulcsár Szabó Ernő már évekkel ezelőtt szintén beszállt a vitának abba a részébe, amely a régi magyaros közeget is érinti: alapos tanulmányban elemezte Horváth János Scherer-recepciójának féloldalasságát, a produktív esztétikai szemponthoz való visszahátrálást,²⁶ Horváth Iván utóbb idézett vers-tanulmányáról kemény kritikát írt,²⁷ így ha lelkiismeretes akarok lenni, azt kell mondanom, hogy az említett két markáns elméleti ajánlat mellett egy harmadik is megjelent a képzeletbeli palettán, az addiginál is nehezebbé téve a választást. És ha már három, akkor rögtön négy: hiszen az irodalmi hermeneutika mindenhova hordja magával beprogramozott vírusát, a dekonstrukciót. „Az” pedig 1996-ban szintén kiadta a futurista jelzőt: „Arccal az irodalomtörténetnek!”²⁸ Mármost, míg az előbbi két irányzat gyorsan institucionalizálódott, kutatási programok épültek rájuk, addig az utóbbi kettő, legalábbis a régebbi irodalmat illetően, meglehetősen visszhangtalan maradt (a kivételekre még

²³ PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi, 1996 (Humanizmus és Reformáció, 24). A Horváth Ivánnal folytatott vita állomásairól lásd a bevezetést (i. m., 7–8), valamint BENKE Gábor, *Filológia, poétika, autonómia: Pírnát Antal Balassi-értelmezéséről*, ItK, 2003/4–5. sz.

²⁴ SZILASI László, *A történeti poétika története 1982–2000*, Budapesti Könyvszemle, 2001, 258–264.

²⁵ VESZELOVSKIJ, i. m., 264; TARNAI Andor, *Előszó az 1988. évi kiadáshoz* = HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., Akadémiai, 1988, VI.

²⁶ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát? (Az esztétikai határfunkciók és a történeti irodalomértelmezés)*, Irodalomtörténet, 1995, 37–68.

²⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Kelet-európai »différence« (Horváth Iván: A vers)* = K. Sz. E., *Az új kritika dilemmái: Az irodalomértés helyzete az ezredvégen*, Bp., Balassi, 1994, 243–251 (első megjelenés: Kortárs, 1992/10. sz., 107–112).

²⁸ Az eredetileg az Új Symposionban megjelent felhívást megismétli: ODORICS Ferenc, *Az elmélet (ön)kritikája: A hermeneutika és a dekonstrukció (lehetséges) magyar nyelvjárásai*, Alföld, 1997/7.

kitérek). Másképp fogalmazva: a régi magyaros filológustársadalom derékhada már csak hagyománytiszteletből sem hangoskodott. Ebben a meglehetősen zárt közegben ugyanis, egyfelől, szigorú szakmai értékrend működött, amely hosszú távon csakis a komoly filológiai munkát „díjazta”. Másfelől, legalábbis a hatvanas évek elejétől, az egész kutatóközösség tapasztalata volt, hogy szigorúan „filológiai” szempontból írt, „pozitivistá” fejezeteik nagyobb csonkulás és megrázkódtatás nélkül kerülhettek be a „Spenót” Klaniczay Tibor által szerkesztett köteteibe (a kivételek – Gerézdi, Pirnát – kivételek,²⁹ a többi kötetéről viszont ez nem volt elmondható). A reneszánsz- és barokk-kutatók (lásd ReBa-Kucs)³⁰ zöme e pragmatikus munkamegosztás keretei között élte végig nemcsak a hatvanas, de a hetvenes és a nyolcvanas éveket is: bármit is „termelt”, az nehézség nélkül beemelhető volt akár a Klaniczay által szorgalmazott – egyre halványabban marxista alapvetésű – irodalomszociológiai és/vagy stílustörténeti keretbe, akár a Tarnai koordinálta kritikátörténeti paradigmába; az egyéni véleményt, világnézetet, ízlést pedig megfelelően és elégségesen kifejezte már a puszta témaválasztás is – miközben persze vad metafizikai és ismeretelméleti vitákat lehetett folytatni (többnyire szóban) textológiai kérdések kapcsán.³¹ A kilencvenes évek közepére azonban éppen ez a fajta, egyszerre szakmai („elméleti”) és ideológiai védettség szűnt meg Klaniczay, Tarnai, majd Pirnát halálával: Kulcsár Szabó Ernő megszólalása tehát csak a legutolsó – és talán nem is a legerősebb – azoknak a kritikai megjegyzéseknek a sorában, amelyek a filológusi munka teoretikus alapjaira, illetve azok hiányára kérdeztek, kérdeznek rá.³²

Hogyan lehetne itt tovább lépni?

Két út kínálkozik. Az egyik modern, a másik régimódi. Én az utóbbira szavaznék: az ember mindig a gyengébb csapatnak szurkol – és a dolgok állása amúgy is szívfacsaróan röhejes. Miközben ugyanis a hazai filológustársadalom kénytelen-kelletlen (például pá-

²⁹ Gerézdiről lásd HORVÁTH, *Szöveg*, id. kiad.; Pirnát szövegének szerkesztői átírása pl. a Rimay-fejezetben: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 23, ahol a fejezet írójának szövegébe belekerült egy attól egyébként szellemében-szemléletében elütő, jelöletlen Klaniczay-„idézet” az 1959. évi stoicizmus-tanulmányból, új kiadását lásd KLANICZAY Tibor, *A magyar késő-reneszánsz problémái: Stoicizmus és manierizmus* = K. T., *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Szeged, Szukits, 1997, 262.

³⁰ Az MTA Irodalomtudományi Intézetében működő, de más intézmények (pl. egyetemek régi magyar irodalmi tanszékei, könyvtárak) reneszánsz és barokk kutatóit is magába foglaló, Klaniczay Tibor által alapított, 1968 óta működő kutatócsoport. A „rég Magyarországon” kutatóközösség történetéről és intézményes háttéréről szellemes és alapos összefoglalás: ORLOVSZKY Géza, *A „rég Magyarországon” története*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/syrena/rmi.html>.

³¹ Az orális határát átlépő alapmű STOLL Béla eredetileg kis füzet formában megjelent tanulmánya volt: *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987; újra kiadva: *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, id. kiad., 114–170.

³² SZILASI László (*A nyúl és a sólyom*, Literatura, 2000/3) szerint a régi magyarosok közönnyel viseltetnek „a kortárs elméleti kérdésvonalakkal való termékeny kapcsolattartás” irányában; ODORICS Ferenc (*i. m.*) szerint „a strukturalizmussal, a marxizmussal, az alapvetően pozitivistá filológiával és a rekonstruktív, döntően narratív irodalomtörténet-írással kevert, korántsem könnyen teoretizálható, s így nehezen megnevezhető irodalomtudományos beszédmódtól” csak kevesen különböznek el Magyarországon a hermeneutákon és a dekonstruktőrökön kívül.

lyázatírási kényszerből) lassan mégiscsak igyekezik barátkozni az irodalmi hermeneutika és a dekonstrukció fogalmi apparátusaival, miközben a középiskolai magyartanításban erősödő vita folyik az üdvözítőnek vélt elméletek alkalmazásának szükségességéről és hasznairól (minek tanuljon a gyerek olyasmit, például irodalomtörténetet, amit a tanára is haszontalannak hisz?)³³ – a jól értesültek már tudják, hogy kint a nagyvilágban szabadító s szabad teóriák szele fűj, vége a hermeneuta nehézkességnek, sutba dobva hevernek az olvashatatlanság de Man-i allegóriái, nagyon áramvonalas, nagyon interkulturális és mediatizált, nagyon poszt-rózsaszín minden. Azaz: a múlt szövegeként való megélése, a nyelvi hagyománytörténet és e hagyomány fonalának időnkénti megszakítása a jelentéseket helyükből kibillentő dekonstrukciós olvasásmód révén: mindez nem más, mint zárvány, reziduum vagy inkább rezervátum, ahol egy szűk, és a társadalmi tudás-, információ- és hatalommegosztás szempontjából egyre feleslegesebb akadémikus csoport üzi kedvteléseit. (Egyre szűkösebb finanszírozási forrásokkal.)

Az egyszerűség kedvéért felidézném a legfrissebb tudósítást, Kulcsár-Szabó Zoltánét, amely a végzetdráma sémájával kongeniális formát talált a helyzet jellemzésére. Eszerint az irodalmi hermeneutika végóráit éli. A megrendítő csapást a hagyományos nemzeti filológiák fenntartásában politikai és institutionális szempontokból egyaránt érdekelt tudáspiac könyörtelen logikája mérte rá. A konstanzi egyetem Jaussék által a hatvanas évek végén elindított reformja megbukott, az „általános irodalomtudomány” keretében képzett „egyetemisták nagy része soha nem találta meg a (vissza)utat például a – hagyományos intézményes felosztást tükröző – középiskolai oktatásba”.³⁴ A kegyelemdőfést viszont (mit döfés? véget nem érő, böllérkéses mészárlás!) az örök intrikus belső ellenség, a dekonstrukció adta neki: Paul de Man önfelszámoló olvasásmódszertana „lényegében üresbe futtatta a szövegeértelmezés applikatív komponensét [...] amivel az irodalmi szöveg tudománya elsősorban a történeti, kulturális, etikai vagy filozófiai ismeret lehetőségének üzent hadat”.³⁵ S miközben ezeket az „irodalom külpolitikájához” tartozónak minősített területeket az értelemképzés lehetetlenségével minősítette le, addig az irodalom belvilágának, a stilisztikai, retorikai, poétikai értékeknek a kommunikálhatatlanságát hangsúlyozta.³⁶ Míg tehát a recepcióesztétika fokozatosan elveszti a múlt feletti uralmát és összehasonlító kultúratudománnyá (*cultural studies*) tágul, a másik oldalon a luhmanni

³³ E folyamat elemzése külön dolgozat tárgya lehetne. Támpontként lásd ARATÓ László, *Hermeneutika, diákbefogadó, irodalomtanítás*, Iskolakultúra, 1996/2; valamint a kérdés kapcsán folytatott vita hozzászólásai közül: UŐ., *Egy tudós hályogkovács esete a magyartanítás elfeledett válságával*, uo., 2002/9, 103–110; HALMAI Tamás, *Műveltség nélküli nemzedék*, uo., 2002/8, 81–85; FÁBIÁN Márton, *Mi van a posztmodern után?*, uo., 2002/8, 89–92; BÓKAY Antal, *Posztkultúra és irodalomtanítás*, uo., 2002/11, 79–86. (Valamint lásd az Iskolakultúra 2001/5. számában olvasható válogatást a Magyartanárok Egyesülete által rendezett konferenciák anyagából.)

³⁴ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A közvetlenség visszatérése? Materialitás és medialitás az irodalmi kommunikációban = Történelem, kultúra, medialitás*, id. kiad., 273.

³⁵ Uo., 272–273.

³⁶ „Soha nem az költemény, amit az olvasónak, nem az kép, amit a nézőnek, nem az szimfónia, amit a hallgatósnak szánunk”, idézi KULCSÁR-SZABÓ Zoltán de Man *Anthropomorphism and Trope in Lyric*-jét (*i. m.*, 276).

kommunikatív rendszerelmélettel és neurobiológiai modellekkel megtámogatott médiaelméleti megközelítések immár magát az általános hermeneutikát mint az episztémé textuálisát, a világ nyelvszerűségét és a nyelvi megismerés dialogicitását hirdető elméletet szorítják a teoretikus érdeklődés peremvidékére. A kommunikáció materiális vonatkozásait hangsúlyozó, annál megtapadó mediális olvasásmód a lehetséges médiumok széles körét öleli fel (hieroglifák, testbeszéd, televízió), de tagadja ezek nyelvszerűségét, mondván, hogy „értelmet” éppen az – önkényes – nyelvi átkódolás tulajdoníthat nekik. A kommunikáció olyan „csendes” eszközeiről van tehát szó, amelyekhez nem társul semmiféle speciális jelentés, mégis determinálják a megértésfolyamatot; történetüket a diszkontinuitás jellemzi. Az ismeretelméleti kiindulópontok elfogadása esetén természetes következményként adódik az elmélet kiterjesztése saját írásrendszerünkre (ismét felbukkan Derrida, ránk vetül az Ősgonosz árnya!), mint egyre a médiumok sorában, s ily módon a „szöveg” is új értelmet nyer: pusztán kommunikatív anyagszerűségként létezik, s mediális olvasásának soha nem lesz módja „túljutni az olvashatatlanság tapasztalatán”.

Ez utóbbi kitétel már Kulcsár Szabó Ernőtől citáltam, méghozzá éppen az inkriminált tanulmányból, s ha a szerző konklúziójával kiegészítem (a mediális materialitás elméletével szemben „csak a hermeneutika hangsúlyozza a szöveg nyelvvé való visszaváltoztatásának követelményét”, azaz az olvashatóságot, „mégpedig az értelemre irányuló olvasás horizontjában”),³⁷ akkor azt is igyekszem magyarázni, miért gondolom a kora újkori (magyar) irodalomtörténet és filológia szempontjából termékenyebbnek a hermeneutikai tapasztalatok alkalmazását, mint akár a mediális elméletekre támaszkodást, akár a hermeneutika tetemén diadalmasan átgázoló különböző *studies* (cultural, gender, post-colonial, feminist stb.) neofita hevületű, kritikátlan felhasználását. A kultúrakutatást ezek, jóllehet dialogikusnak képzelik el, de olyan dialógusnak, amelyben a jelen túlharsogja a múltat. A 17. század végéig az „irodalmi” termésnek kilencven százalékánál nagyobb hányada a teológia, morálfilozófia, história, pedagógia, jog kompetenciájába tartozik, amelyet csekély eredménnyel szólíthatok meg mondjuk autopoietikus rendszerelméleti kérdésiránnyal, főként mert valamiről kommunikálnak és nem csak a kommunikációról, de még soványabb lesz a dialógus hozadéka, ha a szellemétől idegen, erős ideológiai előfeltevésekkel élő eszközökkel, mondjuk feminista vagy posztkolonialista kritikai szempontokkal közeledem hozzá. Ám tartózkodnék a szintén idesorolható, szolidabb és szelídebb módszerek (kulturális és történeti antropológia, kultusztörténet, újhistorizmus)³⁸ reflektálatlan alkalmazásától is: közös sajátosságuk ugyanis, hogy jóllehet a kultúrát szövegszerűnek fogják fel, mégsem érik be a fennmaradt szövegek mint textusok vizsgálatával, hanem más-más elméleti vagy módszertani megfontolásokból és kiindulópontokból, de mindig valamely mögöttes szöveget vagy az architextus megfejtéséhez kulcsot adó közös kódot keresnek bennük (alattuk).

Ezzel szemben a hermeneutikának a fenti, Kulcsár Szabó Ernő által hangsúlyozott ronszenves vonása, hogy az interpretáció első lépésében nem akármilyen szövegszerűsége-

³⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv...*, id. kiad., 391.

³⁸ Irodalomtörténeti alkalmazási lehetőségeikről tájékoztat TAKÁTS József, *Antropológia és irodalomtörténet-írás*, Budapesti Könyvszemle, 1999, 38–47.

get fogad el, hanem azt, amelyet az anyag maga kínál, és nem próbál mögéolvasni valamiféle új (de eleve adottnak, örökérvényűnek tételezett, ideologikus) mátrixot. A második lépésben már sokszor igen, ha nem is ideológiáit, de esztétikait; ebben nem követném mindenáron, mindenhova. Ugyanakkor szeretném hangsúlyozni, hogy a végletekből mindig legalább kettő van: a hermeneutika elleni filológus-gyanakvás jogos, de túlzásba vitelét filológiai szempontok éppúgy tiltják, mint hermeneutikaiak.

Egyfelől kétségtelen, hogy a régi magyar irodalomban még ami „tisztá irodalom”, az sem bizonyul mindig tisztának: Balassi szerelmes verseinek poétikai vizsgálatától igen rövid és kikerülhetetlen út vezet a neoplatonista filozófia transzcendens vonatkozásaiig vagy a keresztény kegyelemtanok közötti szükségszerű tájékozódásig, hogy csak egyetlen példát hozzak.³⁹ Ezzel szemben elképesztő mellébeszélés szemtanúi vagyunk sokszor a konferenciáinkon, de sajnos a szaksajtóba is bekerülnek olykor olyan szövegek, amelyek a vizsgált anyag kontextusától teljességgel függetlenül magukat, szabadon disszeminálnak kolosszális butaságokat, vagy éppen esztétikai horizontokat óhajtanak felfesletni és összevarrni (bicskanyitogatóan tudálékos terminológiával) ott, ahol előbb talán a szerző felekezeti hovatartozását kellene tisztázni, lévén hogy az meghatározza mondjuk az általa követett retorikai irányt, nem beszélve az exegézis-módszertanhoz kötött trópushasználati technikáiról. Más szóval: az elmélet túlhajtásával éppen hogy hermeneutikai hibát követnek el (a filológiai tájékoztatlanságon túl).⁴⁰ Axiomatikusan fogalmazva a tanulságot: a régi magyar irodalomtörténetnek az anyag által megszabott követelménye, hogy a szövegek poétikai belvilágától meg kell találni, kötelező megtalálni „az értelemhez, az irodalom külvilágába”⁴¹ visszavezető utat, mivelhogy az anyagnak elenyészően kis hányada minősül tisztán irodalminak.

Másfelől viszont felvetődik egy olyan megfontolás, amely a „belülről kifelé” követelménnyel ellentétes irányba mozog, de szintén tapasztalatok motiválják. A régi magyar „irodalom” kutatása, konszenzus övezte elméleti paradigma híján, a korszak szövegeinek diszciplínánként tagolt vizsgálatában talál elméleti és módszertani támpontokat. A hagyományosan erős teológia-centrikus érdeklődéshez – hitvita-kutatás,⁴² prédikációk⁴³ és gyülekezeti énekek eszme- és formatörténeti vizsgálata,⁴⁴ bibliai filológia és herme-

³⁹ KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint poétikája*, előadás a Balassi Bálint Intézetben, 2003. március 18.

⁴⁰ Lásd JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, *Mielőtt nekivágnánk: Válasz egy javaslatra*, Literatura, 1996, 411–416.

⁴¹ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *i. m.*, 276.

⁴² THIMÁR Attila, *Pázmány Péter a vitapartner?*, ItK, 1999, 114–127; BALÁZS Mihály, *Előszó = Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, kiad. BALÁZS Mihály, NAGYILLÉS János, Bp.–Kolozsvár, A Dunánál–Qui One Quint, 2003, 7–34; lásd még a Miskolci Egyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén Heltai János vezetésével működő kutatási programot: „A hitviták magyarországi társadalomtörténete, funkcióváltásai, argumentációs rendszere és adattára”.

⁴³ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár, 24).

⁴⁴ OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés: Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat*, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár, 22); H. HUBERT Gabriella, *A 16. századi gyülekezeti énekeskönyvek házasegyetei: Előtanulmány egy műfaj történetéhez*, Palimpszeszt, 10 (1998), http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam.

neutika, radikális vallási mozgalmak⁴⁵ –, a szintén erős tradicionális filológiához, illetve a történetírás-történeti⁴⁶ irányokhoz mostanában csatlakozik a politikai eszmetörténet,⁴⁷ új lendületet kapott a filozófia- és retorikatörténeti kontextusok feltárása,⁴⁸ Bitskey István és Imre Mihály kutatási programjaival és publikációival megerősödött a retorikatörténet iránti érdeklődés,⁴⁹ és a felsorolást sokáig lehetne folytatni. E kutatások közös nevezőt vagy inkább laza, eklektikus módszertani keretet régebben, mint mondtam, a Klaniczay Tibor által szorgalmazott stílus- és intézménytörténeti programokban találtak („udvari kultúra”, „manierizmus”, „peregrinációtörténet”),⁵⁰ s hivatkozhattak a hagyományos kultúrtörténeti vagy mentalitástörténeti terminológiára is. A kilencvenes évek elejétől, mióta ez a háttér eltűnt, ki-ki a saját „filológiai” diszciplínája által kialakított módszertani és elméleti kínálatból válogat, például a teológiával foglalkozók a racionális bibliakritikától a tipologikus és a misztikus szövegmagyarázó irányzatokig terjedő rendkívül széles skálából, a politikai eszmetörténet kutatói a kosellecki fogalomtörténet és a skinneri „politikai nyelvek története” paradigmáiból,⁵¹ a régi magyar elbeszélő költészet kutatói

⁴⁵ A Keserű Bálint körül fölött szegedi iskola publikációi közül az illusztráció kedvéért, újabban: VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és várakozások 17. századi protestáns irodalmunkban = Tanulmányok*, összeáll. JUHÁSZ Levente, VISKOLCZ Noémi, szerk. KESERŰ Gizella, Szeged, Scriptum, 2003. Lásd még SZENTPÉTERI Márton Alsted-kutatásait (*Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator Rudimenta oratoriae-jában*, ItK, 2000, 129–164).

⁴⁶ BALÁZS Mihály, MONOK István, TAR Ibolya, *Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michele Bruto történetírói módszeréről (1594–1598)*, *Lymbus: Művelődéstörténeti Tár*, 4 (1992), 49–85; ÁCS Pál, „Az idő ósága”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris–2000, 2001; Sándor BENE, *The „ars historica” Debate in Hungary and Transylvania*, szerkesztés alatt *Latin as the International Language of Scholarship from the Renaissance to the Present – XII International Congress for Neo-Latin Studies of the International Association for Neo-Latin Studies* című konferenciakötetben (szerk. Rhoda SCHNUR).

⁴⁷ BENE Sándor, *A politikai nyilvánosság modelljei és a politikai diskurzus típusai a kora újkori Magyarországon*, szerkesztés alatt az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (2001, Jyväskylä, Finnország) anyagát közlő kötetben, szerk. JANKOVICS József; jelenleg rövidített változata elérhető: http://jyu.fi/hungkong/index_hungarian.htm (kongresszusi kiadványok).

⁴⁸ JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 27).

⁴⁹ Az újdonság ebben nem az, hogy folytatnak egy régi programot, hanem hogy publikációikkal széles kör számára teszik hozzáférhetővé annak eredményeit; pl. *Retorikák a reformáció korából*, kiad. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (most áll kiadás alatt a második, Bitskey István szerkesztette barokk kötet is).

⁵⁰ *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987; az itt felszínre került vita (KLANICZAY Gábor, *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata = i. m.*, 17–51) folytatódott a legutóbbi időkig, lásd KÖSEGHY Péter, *A magyar Gróbián = CSÁKTORNYAI Mátyás, Gróbián*, Bp., Balassi, 1999, 85–113; *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, 1–3, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Szeged, Scriptum, 1993.

⁵¹ BENE Sándor, *A politika műfajai = Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet: Tanulmányok*, szerk. VARGA László, Bp., Argumentum–Eötvös Collegium, 2003, 87–113.

között szépen alakul a bahtyinológia is.⁵² Elszórt utalásokat találunk továbbá a történeti antropológiára, újhistorizmusra,⁵³ empirikus és használati irodalomra,⁵⁴ az önéletírás narratív elméleteire, a kultusztörténet terminológiájára⁵⁵ és Foucault-ra minden mennyiségben, de ebből az eklekticizusból nem látszik közös alap összeállni. Ami főként azért baj, mert így a „rég Magyar irodalomból” éppen az irodalmi marad ki – holott, mint konkrét példák igazolják, sokszor a stílustörténeti, poétikai szempontok érvényesítése segít hozzá bonyolult eszmetörténeti példák megoldásához (mint pl. Balázs Mihály elemzése a *Válaszúti komédiáról* vagy a *Genealogia Antichristi* forrásairól),⁵⁶ vagy egy több szempontból határterületen álló szöveg elemzése kötelező érvénnyel írja elő több – pszichohistóriai, műfajpoétikai, hagyományos történeti stb. – értelmezői paradigma egyidejű működtetését (Szenci Molnár Albert naplójának esetében).⁵⁷ Filológus kollégáim közül sokan sokszor mégis feleslegesnek, mintegy kötelező „vörös faroknak” érzik a tényfeltárás, az értelmezéshez szükséges adatok összehordása, és mondjuk teológiatörténeti vagy művelődéstörténeti, irodalomszociológiai vagy egyéb kontextualizálása után a korabeli és mai esztétikai és/vagy poétikai hatás/befogadás-mechanizmusok játékba hozatalát. Ezúttal nem sorolok példákat, de azt hiszem, mindenki olvasott már olyan egyébként hasznos és értékes, sokszor egyenesen invenciózus filozofolozatokat, amelyekből vagy hiányzik az ilyen irányú eszme-futtatás, vagy szervesen illeszkedik a gondolatmenet egészéhez. Tehát a kora újkor kultúra kutatásának a centrifugális irány mellett centripetális erők hatására is szüksége van, az irodalmi rendszer külső környezetéből meg kell találnia az utat visszafelé is, az irodalom belvilágához, sajátosan nyelvi, poétikai, retorikai természetű, szövegszerű szerveződéséig.

Mindebből én három következtetést tudok levonni.

⁵² NAGY Levente, *Időszerkezet és individuumszemlélet három 17. századi magyar eposzban: Szigeti veszedelem, Kemény János emlékezete, Rákóczi-eposz*, ItK, 2000, 197–223.

⁵³ SZÖNYI György Endre, *Az énfőmérés petrarkista technikái Balassi Bálint költészetében*, ItK, 1999, 251–272.

⁵⁴ A „használati irodalomról”, az irodalmi műfajok és a folklórműfajok kapcsolatáról, irodalomszociológia és retorikatörténet összefüggéseivel: TUSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, Bp., Universitas, 1997 (Historia Litteraria, 3); a monográfia hosszú bevezető fejezetei elméleti érdekűek, talán a hagyományos retorikájú címadás az oka, hogy én még élő elmélészt nem láttam, aki kézbe vette, olvasta volna; TUSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században: Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2002 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151).

⁵⁵ A kiindulópont: KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században* = K. T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 41–58; lásd még az *Irodalom és kultusképződés* című 1989. évi konferencia anyagát: ItK, 1990/3. sz., valamint újabban *Az irodalmi kultuskutatás kézikönyve: Tanulmánygyűjtemény*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2003.

⁵⁶ BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi, 1998 (Humanizmus és Reformáció, 25).

⁵⁷ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, közléteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13); SZENTPÉTERI Márton, *Szenci Molnár megőrül: Előzetes egy jövőbeli pszichohistóriai tanulmányhoz = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Attila, Bp., Fiala Írók Szövetsége, 1999, 131–148.

1. Tekintettel arra, hogy a kérdéses korszak különböző tematikai regiszterekbe tartozó dokumentumainak közös tulajdonsága a textuális szervezettség, az említett történeti poétikai és retorikatörténeti kutatások is joggal építettek erre az alapra. Ha ezzel a szemlélettel nem a szövegelméleti tudatosság, hanem az önreflexió hiánya, a második szintű megfigyelés elmaradása volt a baj, akkor nem az a megoldás, hogy a korabeli értelmezői kulcsokat modernekre kell lecserélni. Sokkal inkább arra kell törekedni, hogy relációba hozzuk a kora újkori retorikai/poétikai rendszereket a nekik megfelelő természetű modern interpretációs eljárásokkal: azt hiszem, egy ilyen *elméletközi dialógus* teremti meg annak a lehetőségét, hogy a szövegek jelentéseit a maguk történeti dinamikájában ragadhassuk meg, végigkövetve értelemképző potenciáljuk alakulását az elsődleges kontextustól, amelyben keletkeztek, a saját, mai megértő (és szükségszerűen másképp értő) olvasásunk pillanatáig. Úgy olvasni, mint a régiek – ez hermeneutikai ábránd volt, a nemesebb fajtából; régieket olvasni – ez reális célnak tűnik, amennyiben tudatosítjuk a régieket olvasó régiek befogadó-készüléke és a sajátunk közötti különbségeket és hasonlóságokat. A hasonlóság nem feltétlenül kell hogy történeti kontinuitást jelentsen, sőt, ez néha kifejezetten zavaró lehet; de az nem árt, ha a mai elmélet ismeretelméleti, nyelvfilozófiai alapfeltevéseiben illeszthető a régiek valamelyikéhez, tehát homológ a két rendszer.⁵⁸ Ezen alapfeltevések közül a legfontosabbnak kettőt tartok: *a)* a világról való tudásunk és e tudás közvetítése vagy nyelvi természetű, vagy nem csak az; de módszertani szempontból csak akkor járunk el helyesen, ha annak tekintjük;⁵⁹ *b)* a megismerés dialogikus (vagy általánosabban: kommunikatív) természetű, tehát esztétikai vagy bármilyen „értelemképződés” nyelvészeti szempontból a pragmatika szférájában zajlik. Ezért optáltam az imént – a divatok fordulásával, a kultúrakutatás és a mediális materialitás teóriáival szemben is – a hermeneutikai kérdésirány megőrzése mellett, ami, ha úgy tetszik, elválaszthatatlan társként, szükségképpen hordozza magával a dekonstrukció elősködőjét is.

2. Keresni (találni, a meglévők elemeiből kialakítani) kellene tehát egy olyan mai értelmező elméletet, amely az esztétikai irodalomértést korspecifikus formációnak tekinti, ezért nem esztétikai, hanem általános nyelvészeti alapra épül, de – vagy éppen ezért – a tudományos és a hétköznapi nyelv jelenségeiből kiindulva az irodalmi kommunikáció jelenségeit is képes magyarázni, tehát pragmatikai és nyitott az irodalmi kiterjesztésre. Kerestetik továbbá egy ezzel többé-kevésbé homológ korabeli (kora újkori) elmélet, amely éppen fordított irányban működik: a költői, művészi igényű nyelvhasználatból

⁵⁸ A homológiáról ebben az értelemben: HORVÁTH, *A három verselmélet*, id. kiad., 69.

⁵⁹ A nyelvi közvetítettség a heideggeri–gadameri hagyományban természetesen axióma; az analitikus filozófiai irányzatokról Kelemen János fogalmazta meg nagyon pontosan, hogy akár a wittgensteini hagyományt követik, amely a gondolkodás nyelvre redukálhatóságát vallja, akár az ellenkezőjét, a nyelvi közvetítés kérdését nem kerülhetik meg. „A nyelv vagy a gondolkodás elsőbbségét illetően egy analitikus filozófus lehet közömbös, s vallhatja azt is, hogy az elsőbbség a gondolkodást illeti meg, de metodológiailag mindenképpen a nyelvi elemzésből kell kiindulnia. Jó példa erre Searle intencionalitás-elmélete, amely szerint a nyelv származik az intencionalitásból, s nem fordítva, de a »pedagógiai irány« mégis az, hogy az intencionalitást magyarázzuk a nyelv terminusaiban.” KELEMEN János, *Az analitikus filozófiáról: Ami változó és ami maradandó*, Magyar Tudomány, 2002/3.

indul ki, de nyitott a kommunikáció nem-irodalmi, nem-fikciós regisztereire is. Ezek a koordináták kisebb valószínűséggel nem-rámista retorikát jelölnek (mivel az csak az *elocutióra* összpontosít, az *inventiót* és a *dispositiót* a dialektikához vonja, azaz elválasztja a költői és a tudományos nyelvet), de olyat, amely számol a ramusi fordulat következményeivel, tehát szinkretikusát vagy kombinatorikusát; nagyobb valószínűséggel pedig nem-arisztotelészi, a ramusi logikafelfogással kompatibilis poétikát, amely tehát topikájának nemcsak tematikai, hanem erős logikai alapozást is ad,⁶⁰ és amelynek műfaji tipológiájában virtuálisan elhelyezhetők a nem-deviációs jelentésképzésű prózai szövegek is.

3. A keresett mai és múltbeli értelmező elméletek (vagy szoros elméleti kötődésű módszertanok) viszonyítási pontként szolgáló pólusok – azért elég belőlük egy-egy, mert nem minden egyes szerzőhöz és szövegéhez kívánom a saját maga által követett – mondjuk retorikai – rendszert megtalálni (ez az intencionalizmusnak egy kalodaszerűen szűk változatát implikálná). Olyan típusokat keresek, amelyek közül a mai benne van a mai kontextusban, a kora újkori a kora újkoriban, tehát külön-külön is képesek kapcsolatba lépni a velük egy széles kontextusmezőben elhelyezkedő irodalmi és nem irodalmi szövegekkel. Egymásra vonatkozásuk azért szükséges, mert önmagukat akár történeti/irodalomtörténeti argumentációval építik fel, akár tisztán elméleti megfontolások felől közelednek az értelmezendő, rendszerezendő anyaghoz, az adott pillanatban mégis az egyetemesség igényével lépnek fel.⁶¹ Ami természetesnek tekinthető egy jelenbeli elmélet és az általa célba vett szövegek esetében – ám ha múltban keletkezett szövegekkel van dolga a mai értelmezőnek, akkor nem ringathatja magát sem az univerzalista prezentizmus mindenhatóságának hitében, sem a tiszta történetiség illúziójában („úgy olvasni, mint a régiéket”). A megoldás félúton lesz: hiszen akár a régi, akár a „mai” eljárások le-

⁶⁰ Tehát egy „formai toposz – tartalmi toposz – retorikai közhelytoposz” felosztáson belül (KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, It, 1986, 568–573) a tartalmilag értelmezett toposzokat nem a közhelytoposzhoz köti, hanem erősebben visszakapcsolja a formai (ellentét, párhuzam, oksági reláció stb.) értelmezésű toposzokhoz, méghozzá kombinatorikusan. Azaz: műfaji tipológiát generál.

⁶¹ Ez a természetes paradoxon még Arisztotelész *Poétikáján* is igazolható és demonstrálható, amely tisztán történeti poétika, mégis normatív igénnyel lép fel, a későbbi korok pedig egyenesen univerzalizálni igyekeztek. (Lásd erről SZILI József, *A poétikai műnemek interkulturális elmélete*, Bp., Akadémiai, 1997, 72–101, tételszerűen: 75.) Megjegyzem, az sem következmények nélküli gesztus volt, hogy maga Gadamer és a nyomán az egész hermeneuta hagyomány is kiindulópontként fogadott el olyan arisztotelészi tételeket, mint például a művészet mimetikus meghatározottsága, sőt, a játék fogalmának közvetítésével megújított mimézisfogalomra építette a műalkotás ontológiai modelljét (Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, Bp., Gondolat, 1984, 95–99; vö. FEHÉR M. István, *Művészet, esztétika és irodalom Hans-Georg Gadamer filozófiai hermeneutikájában = Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, szerk. BEDNANICS Gábor, BENGI László, KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 2000, 36–38). A „visszaolvasás”, az univerzalista elmélet esztétikatörténeti megalapozása még most is folyamatban van, többek közt Heidegger antikvitást tárgyaló előadásainak kiadásával (BACSÓ Béla, *Megjegyzések a hermeneutikáról*, Budapesti Könyvszemle, 2001, 62); alapvető hazai publikációk a tárgyról: SIMON Attila, *A befogadó a Poétikában: Az esztétikai tapasztalat arisztotelészi értelmezéséről = Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, id. kiad., 397–425; Uő., *Dünamisz és katharszisz: Az esztétikai tapasztalat arisztotelészi értelmezéséről* = S. A., *Az örök feladat: Antik tanulmányok*, Debrecen, Csokonai, 2002, 9–50.

hetőségeit óhatatlanul úgyis „továbbolvasom”, igyekszem az anyagom szükségleteihez és a saját értelmezői igényeimhez applikálni; de az értelmező rendszerek relációba állításával keletkezett új rendszer tudatában lesz mindenhatósága korlátainak, folyamatos történeti önreflexióra kényszerül.

A feladat lényegének tehát a magam részéről továbbra is a töprengésem elején felvetett dilemmára adott két, egyenként is több mint húsz éves válaszkísérlet, a történeti poétika és a retorikatörténet valamiféle integrációját látom, oly módon, hogy számoljak a másik két „ajánlat”, az irodalmi hermeneutika és a dekonstrukció irodalomtörténetben érdekelt ágainak megfontolásaival. Sem a problémát, sem a felsorolt megoldási javaslatokat nem tartom idejüket múltnak; meggyőződésem, hogy ha egy megválaszolatlan kérdést kidobunk az ablakon, hamarosan újabb elméleti apória formájában kopogtat be az ajtón. Odorics Ferenc jóslatában („bizonyos meccseket előbb-utóbb le kell játszani”)⁶² van igazság, de érzem a veszélyeit is. Amint az irodalom-fogalmak is konvenció-alapon rendeződnek (az értelmezői közösségek eszmecseréinek közös minimumaként alakul ki, mit tekintenek az adott kontextusban irodalomnak), és több is élhet belőlük egymás mellett,⁶³ úgy az irodalomtörténet-írás és szövegértelmezés is olyan mértékben válik zsákmányszerző területté, amilyen mértékben annak tekintjük őket. Én inkább azt mondanám, hogy a terepet többféle módon, több eszközzel be lehet járni; elméletek, esetleg elméleti rangra igényt tartó módszertanok békésen is élhetnek egymás mellett: úgyis az adott kutatási terep természete, az irodalmi (és nem-irodalmi) anyag jellege dönti el, melyik a teherbíróbb közlekedési eszköz. A „meccseket” tehát nem egymás ellen kell folytatni, hanem a történeti anyag jelentette természetes közegegyenlenséggel kell megküzdeni; s nem lehetetlen, hogy egy kifogástalanul koherens elmélet és szigorú terminológiájú szoros módszertan kevesebb eredményt tud elérni, mint egy lazább, eklektikus megközelítés.

Irányok

A továbbiakban megpróbálom értelmezni azt a pozíciót, amely a felsorolt négy közül egyedülként nemcsak a másik hárommal nem ért egyet, hanem saját magával sem; mindazonáltal ezt nem koherenciahiánynak, hanem termékeny feszültségnek látom. Horváth Iván két álláspontjáról van szó.⁶⁴ Mind a két verzióknak vannak olyan elemei, amelyekről

⁶² ODORICS, *i. m.*

⁶³ Lásd SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., Akadémiai, 1993, különösen 176–191; valamint VERES András, *Az értelmező közösség: fikció vagy realitás? = Az értelmező közösségek elmélete*, szerk. KÁLMÁN C. György, Bp., Balassi, 2001, 72–86 (Opus: Irodalomelméleti Tanulmányok, Új sorozat, 3).

⁶⁴ Ha jól számolom, akkor lassan háromról lesz szó, hiszen évek óta formálódik egy új, az elektronikus adathordozók lehetőségeivel teoretikusan is számoló szövegelmélete is; mindazonáltal azt hiszem, a jelen gondolatmenet szempontjából ennek tárgyalása éppen úgy későbbre halasztható, mint a luhmanni rendszerelmélet tanulságainak bevonása (vö. 21. jegyzet); lásd HORVÁTH Iván, *A hálózati kultúra fenomenológiája: Egy általános textológia vázlata*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/thi2.html>; összefoglalóan UŐ., *Egy egyetemes textológia vázlata = Látóköri metszéspontja: Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, szerk. ZEMPLÉNYI Ferenc, KULCSÁR SZABÓ Ernő, Bp., Gondolat Kiadói Kör, 2003, 175–184.

nem szívesen mondanék le elképzelésem kifejtése során. Az 1992-es konstrukcióból ilyennek találok a transzcendenciára utalást (utaltságot), valamint a poétika általános nyelvelméletté tágítását. Az egyik a kor írói által szinte egyöntetűen vallott dichotómiának feleltethető meg (túlvilág–evilág, ideális–reális), és implikálja az irodalom önmagán túlra utaló megismerő/emlékeztető funkcióját (gondoljunk a platonista irányzatokra is), a másik, legalábbis elvben, immár jól illeszkedik a régi magyar irodalom reménytelenül diszparát és diffúz, sok műfajú szövegekonglomerátumához. (Elvben, hiszen Horváth Iván korábban határozottan elvetette a *res litteraria* tágabb értelmű irodalomfogalmát a kora újkorra nézve – most viszont semmi sem akadályozná annak visszavételét, mivel éppen az általa adott „vers → hétköznapi nyelv → próza” logikai és történeti sorozat alapozza meg, hogy az irodalmi szöveg univerzumot ne *dichotómiák* sorának, hanem *átmenetek* sorozatainak lássuk.)

A nyelvészeti alapot azonban szerencsésebb lenne úgy keresni, hogy az inkább az 1982-ben hangsúlyozott dialogikus, „befogadás-esztétikai” megértésigényhez illeszkedjék – azaz pragmatikus, kommunikációközpontú nyelvelméletre van szükség. Nem azért, mert a generatív grammatika „elavult” volna (az utóbbi években kiderülni látszik, hogy életképebb, mint sokan gondolták): sokkal inkább azért, mert az irodalmi anyag kommunikatív természetéhez nem illeszkedik. Horváth Iván eredetileg arra a megfontolásra alapozta irodalomtörténeti felfogását, hogy a kutatás számára az egyes kommunikációs helyzetek, az egyszeri megszólalások immár elérhetetlenek, tudományos leltárba csak az vehető, ami nagy tömegű versszövegben ismétlődik és ismételhető. Ezért tekinti a metrikai egyezmények kutatását a tudományos igényű irodalomtörténet-írás mintájának. Ám éppen a történeti poétikák bizonyítják, hogy a metrumokhoz nem automatikusan és főleg nem utólag, megformálódásuk, stabilizálódásuk után tapadtak tartalmi konnotációk. Ellenkezőleg: a versmértékek valamikori ismétlődő, tipikus vagy rituális kommunikációs szituációk leülepedett, megkövült szurrogátumai, ilyen módon maguk is valahai közlemények, megnyilatkozások nyomelemei. Tartalmi aspektusuk köztudottan olyan erős, hogy sok esetben önmagukban elegendőek egy műfaj – a kommunikációs helyzeteket tartalmi makrokategóriákba rendező szövegosztály – megnevezésére.⁶⁵ Miért volna a kommunikáció-émlék egyik eleme, a (látszólag, de csak látszólag) formai elem alkalmasabb a tudományos vizsgálatra, mint egyéb tartalmi elemek? (Megjegyzem, hogy a szerző konkrét kutatásai során nem is zárkózik el olyan kategorikusan ezek használatától, mint axiomatikus kijelentéseiben.)

Azt hiszem tehát – hogy végre előhozakodjam saját javaslatommal és utaljak tanulmányom címére –, még Horváth Iván verselméletének szempontjából is érdemes újra próbálkozni *a beszédaktus-elmélet kiterjesztő, irodalomtudományi alkalmazásával*. Hozzásegít az irodalomtörténetnek mint kommunikációs szisztémák és szituációk történetének az elképzeléséhez. A retorikatörténeti iskola esetében ugyanez az ötlet nem szorul ilyen hosszadalmas indoklásra: a Horváth János-i örökség egyenesen előírja az ebbe az irányba

⁶⁵ A kérdés szakirodalma áttekinthetetlenül nagy; az ezzel kapcsolatos vitákról lásd SZILI József, *A poétikai műnemek interkulturális elmélete, i. m.*, 17–28; valamint a *Matrices of Genre: Authors, Canons, and Society*, eds. Mary DEPEN, Dirk OBDINK, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2000. kötet tanulmányait.

történi kísérletezést. Inkább az a meglepő, hogy eddig még nem került rá sor. Különösen ígéretesnek tűnik a beszédaktus-elmélet alkalmazási lehetőségeinek vizsgálata a kora újkori anyag tematikus szempontokat érvényesítő műfaji rendszerezésében, tehát egy olyan közegben, ahol igen nagy a nem „szépirodalmi” szövegek aránya.

Nem én volnék az első, aki a beszédaktus diskurzus-aktussá fejlesztésén töri a fejét: a kilencvenes években ez az irányzat a pragmatikai nyelvészeti kutatások egyik legizgalmasabb ágává vált, amely mind a logikai alapú nyelvészet, mind az interkulturális szociolingvisztika területén új eredményeket hozott.⁶⁶ Arra már kevesebb kísérlet történt, hogy az irodalmi kommunikáció speciális területein is alkalmazzák (a „szövegaktus” elnevezéssel a magam részéről még nem találok sehol – bár ez lehet, hogy csak a hiányos tájékozódásom eredménye).⁶⁷ A korábbi (még a diskurzus-aktus előtti) kísérletek inkább a deklaráció és az ötletfelvetés, esetleg műelemzések és nem a szisztematikus alkalmazás szintjén mozogtak (Mary Louise Pratt monográfiáját például – amelyben az „irodalmi beszédhelyzet” összetevőit elemezte – az említett újabb kutatások alapján újra lehetne írni, de legalább ekkora baj vele az irodalmi példaanyag ötletszerű *ad hoc* válogatása).⁶⁸ Színvonalas példa az elemzésekre Stanley Fish magyarul is megjelent *Coriolanus*-értelmezése, még akkor is, ha segítségével a szerző éppenséggel a beszédaktus-elmélet irodalmi kiterjesztésének határait akarta megvonni (igen szűkre).⁶⁹ Az azóta felfejlődött dialogikus beszédaktus-modellek viszont esélyesek volnának arra, hogy megteremtsek az átmenetet a hétköznapi beszédműfajok és az irodalmi műfajok között, azaz rendszert vigyenek Bahtyin vonzó, sokakat meghihető, de csupán vázlatosan kidolgozott (vagy inkább: túl gazdagon, világos belső tagolás nélkül burjánzó) dialogikus műfajelméletébe.⁷⁰ Ez lehetne az elmélet *egyik*, általános – nem specifikusan korszakhoz kötött – al-

⁶⁶ Az utóbbi esetre George L. HUNTER példáját említhetem, aki a beszédaktus-kutatástól (*Metaphorical Speech Acts*, Poetics, 1980, 383–401) jutott el az interkulturális pragmatikáig és a kreolnyelv-kutatásig. (Lásd még *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*, eds. S. BLUM-KULKA, J. HOUSE, G. KASPER, Norwood, Ablex, 1989; A. WIERZBICKA, *Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction*, Berlin, Mouton de Gruyter, 1991.) Az előbbire Searle egykori szerzőtársának, Daniel Vandervekennek (John R. SEARLE, Daniel VANDERVEKEN, *Foundations of Illocutionary Logic*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985) a munkásságát hozom példának: Vanderveken több jelentős tanulmányban alapozza meg a nyelv társas használatának illokutív logikai rendszerét; megállapításait a jövő kutatásainak érdemes lesz az irodalmi kommunikációval kapcsolatba hozni. Lásd főként Daniel VANDERVEKEN, *Formal Pragmatics of Non Literal Meaning*, *Linguistische Berichte: Pragmatics*, 8 (1997), 1–22; Uő., *Illocutionary Logic and Discourse Typology*, *Revue internationale de philosophie*, 55: *Searle With His Replies* (2001), 243–255.

⁶⁷ A *The Encyclopedia of Language and Linguistics* (eds. R. E. ASHER, J. M. Y. SIMPSON, 8, Oxford, Pergamon Press, 1994) *Speech Act Theory* szócikke (K. ALLAN) is megjegyzi: „The contribution of the illocutions of individual utterances to the understanding of topics and episodes (macrostructures) within texts is sorely in need of study.” (*l. m.*, 4137.)

⁶⁸ Mary Louise PRATT, *Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse*, Bloomington, Indiana University Press, 1977.

⁶⁹ Stanley FISH, *Bánjunk-e Searle-mentén Austin mondacsínált dolgaival?*, Helikon, 1983, 183–203.

⁷⁰ Mihail M. BAHTYIN, *A szó az életben és a költészetben*; Uő., *A szöveg problémája a nyelvészetben, a filológiában és más humán tudományokban* = M. M. B., *A beszéd és a valóság*, Bp., Gondolat, 1986, 357–418, 479–514. A lehetőséghez közelít Per LINNÉL, Ivana MARKOVÁ, *Acts in Discourse: From Monological Speech Acts to Dialogical Inter-Acts*, *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 23 (1993), 173–195, amely

kalmazásának a kifizési iránya. Szegedy-Maszák Mihály több mint tíz éves „módosító indítványát” vagy inkább jóslatát, amellyel a beszédaktus irodalmi alkalmazásának feltételül az elmélet dialogizálását, interaktívá tételét, a „hallgató” szerepének felértékelését javasolta, utolérni látszik a nyelvészeti kutatás.⁷¹ Kanyó Zoltán utolsó tanulmányai, amelyek az irodalomfogalom magjaként a szituatív, ismétlődő beszédcselekvések egységeit jelölték meg, a kommunikatív beszédcselekvéseket pedig műfaji rendszerbe kívánták foglalni (természetesen bahtyini ihletésre), azt is jól jelzik, hol vehetné fel a szálát az, aki a hazai hagyományokat kívánná szisztematikusan tovább építeni.⁷² De mivel ez szinte teljességgel feltáratlan terület, kidolgozására nem is vállalkozom, főként nem egy ilyen, inkább helyzetfelmérő, mint problémamegoldó írás keretében. A továbbiakban csakis a kora újkori alkalmazás lehetőségeire koncentrálok, és első lépésben mégis a kályhától indulok el: Searle beszédaktus-osztályozását próbálom hasznosítani (némi módosítással az indirekt beszédaktusok és a fikcionalitás tekintetében) a régi magyar irodalom műfaji makrokategóriáinak megállapítása érdekében. (Mintaként ilyen tekintetben csak Pieter De Meijer kitűnő műfajelméleti tanulmányát tudom megemlíteni a nyolcvanas évek óta kanonikusnak számító Asor Rosa-féle olasz irodalomtörténetből, bár az is inkább csak az irányt jelölte ki a lehetőség említésével.)⁷³

Nem teljes rendszert adok tehát, csupán egy ötlet bontakozó körvonalait szeretném jelezni, de ezt már csak azért is fontosnak tartom, mert úgy gondolom, Kálmán C. György 1990-es könyvét az akkori kritika durván és – az a benyomásom – előre elhatá-

egyszersmind a searle-i beszédaktus-elmélet leginveciózusabb továbbfejlesztésének tűnik; a szerzők meggyőző argumentációval bizonyítják, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy bizonyos beszédaktus-típusok megkívánják a hallgató közreműködését, mások meg nem, hanem arról, hogy a beszédaktusok „a valóságban szisztematikusan dialogikusak” (*i. m.*, 180). Ugyanakkor nem a bahtyini dialogizmust kívánják rendszerezni a Searle-féle illokutív módokkal; Bahtyint mindössze ötletük forrásaként jelölik meg arra nézve, hogy a „monologikus alapozású beszédaktus-elméletet” a „diszkurzív interakció dialogikus koncepciójával” (uo.) reformálják meg – az így kidolgozott rendszert visszafelé (a Bahtyin-féle műfajok tipológiai rendezésére) már nem használják fel.

⁷¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáselmélete = A strukturalizmus után*, id. kiad., 117. Ezen a helyen a javaslat mintha inkább az egyes szövegek értelmezésének módszertanára vonatkozna, a későbbiekben viszont az elbeszélő helyzetek tipológiai osztályozására alkalmazza Searle illokúciós erőindikátorait, azaz a műfaji rendszerezés irányába terjeszti ki az elméletet. („A történetmondó helyzet meghatározásához a beszédműveletekről szóló elmélet felidézésére van szükség. Ha elfogadjuk, hogy a műfaj azonosítása segítséget adhat a szövegértelmezéshez, tehát a műfajokat szokásrendszerekként is fölfoghatjuk, akkor láthatunk némi kapcsolatot egyes műfajok és beszédműveletek között.” *I. m.*, 142.)

⁷² KANYÓ Zoltán, *Irodalomtudomány és kommunikáció* = K. Z., *Szemiotika és irodalomtudomány: Válogatott tanulmányok*, Szeged, JATE, 1990, 9–39; és főként, mindenekelőtt Uő., *Elbeszélés és kommunikáció: Kísérlet néhány elv megfogalmazására az elbeszélés elméleti magyarázatát illetően* = uo., 323–346; viszont kevésbé az ismertebb Kanyó-szövegre (*Beszédmód, műnem, műfaj*, Helikon: Világirodalmi figyelő, 1973/1, 39–51) építve.

⁷³ PIETER DE MEIJER, *La questione dei generi = Letteratura italiana*, dir. Alberto ASOR ROSA, IV, *L'interpretazione*, Torino, Giulio Einaudi, 1985, 245–282; Searle felfogásáról mint egy lehetséges nem-strukturalista műfaji rendszerezés alapjáról: *i. m.*, 260–262.

rozott rosszindulattal fogadta,⁷⁴ s maga a szerző is előbb hagyott fel a kísérletezéssel, mintsem hogy kimerítette volna a témában rejlő lehetőségeket.⁷⁵ Holott több területe van az irodalomtörténet-írásnak és különösen a közép- és kora újkori szövegek értelmezésének, ahol használhatónak, sőt jól használhatónak tűnik az elmélet. Említhetném azokat a műfajokat, amelyek első látásra is inkább kommunikációs aktusokkal, mint leíró, monologikus elméletekkel modellezhetők: a vallási kommunikáció típusait (az ima, a zsoltár, részben a prédikáció), de könnyen belátható, hogy miért jogos idevonni az önéletírásokat⁷⁶ vagy a politika elméleti és gyakorlati szövegtípusait. Ez utóbbi esetben, a politikai eszmetörténet terepén évtizedek óta zajlik a küzdelem a hermeneutikai indíttatású fogalomtörténeti irány és a beszédaktusra alapozott „politikai nyelvek kutatása” teória között – holott nyilvánvaló, hogy a két iskola teoretikus alapvetése nem inkompatibilis.⁷⁷ Sikeresen keresik továbbá a beszédaktus-teória előzményeit a 13. századi grammatikai és szemantikai rendszerekben,⁷⁸ a reneszánsz jogi hermeneutika egyes interpretációs irány-

⁷⁴ KÁLMÁN C. György, *Az irodalom mint beszédaktus: Fejezet az irodalomelmélet történetéből*, Bp., Akadémiai, 1990 (Opus: Irodalomelméleti Tanulmányok, 12). Még akkor is így van ez, ha az ominózus BuKsz-recenzió (KISS Szabolcs, *Kiáltvány vagy tudománytörténet?*, Budapesti Könyvszemle, 1992, 190–195) kiindulópontjával egyetérték, Kálmán C. könyvének tényleg problematikus pontja Searle pozíciós tartalomra és az illokúciós erő-indikátorra épülő rendszerének alulértékelése, ezzel ugyanis a szerző saját maga előtt zár le ígéretes gondolati ösvényeket, de a kritika hangvételéből, retorikai felépítéséből szinte süt a szent és nem éppen a tudományterületek ökménéjétől fűtött felháborodás: hogy jön ahhoz egy irodalmár, hogy a pszichológusok és elmefilozófusok felségterületére lépjen (külön engedély nélkül)? A recenzens olyan irányú elmésségeit, hogy ha Kálmán C. Wittgenstein lenne, akkor nem egészen ugyanezeket írta volna, már nem kommentálnám.

⁷⁵ Már a könyvet évekkel megelőző, szintén Kálmán C. György által szerkesztett Helikon tematikus szám (1983/2. sz., *Beszédaktus-elmélet és irodalomelmélet*) is mutatta, hogy a szerző nem éppen kiáltványíró alkat: inkább az elméletet bíráló, mint támogató írásokat gyűjtött ugyanis össze benne (vö. TAKÁTS József, *Társasnyelvészet és irodalomtörténet-írás*, Budapesti Könyvszemle, 2002, 371). Három további, a kilencvenes évek elején folyóiratban megjelent írását összegyűjtve publikálta: KÁLMÁN C. György, *A beszédaktus-elmélet szövegfelfogása: Név és beszédaktus; A metafora problémája a beszédaktus-elmélet ihlette irodalomelméletben* = K. C. Gy., *Te rongyos (elm)élet!*, Bp., Balassi, 1998, 63–93. Tudtommal az utóbbi tíz évben nem tért vissza a témára.

⁷⁶ Elisabeth W. BRUSS, *Autobiographical Acts: The Changing Situation of a Literary Genre*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1976; Philipp LEJEUNE, *La pacte autobiographique*, Paris, Ed. du Seuil, 1980; összefoglaló ismertetés: Z. VARGA Zoltán, *Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése*, Helikon, 2002, 247–257.

⁷⁷ TRENCSENYI Balázs, *Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista politikai eszmetörténeti módszertan közép-európai adaptációjáról = A történész szerszámosládája*, szerk. SZEKERES András, Bp., 2003, 117–158; BENE Sándor, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell*, ItK, 2001, 285–315; Melvin RICHTER, *Reconstructing the History of Political Languages: Pocock, Skinner, and the Geschichtliche Grundbegriffe*, History and Theory, 29 (1990), 38–70; Kari PALONEN, *Politics, Rhetoric and Conceptual History: Studies on Modern Languages of Political Theory*, Jyväskylä, 1994; Quentin SKINNER, *Dell'interpretazione*, Milano, 2001; Martyn P. THOMPSON, *Reception Theory and the Interpretation of Historical Meaning*, History and Theory, 32 (1993), 248–272.

⁷⁸ Irène ROSIER, *Le parole comme acte: Sur la grammaire et la sémantique au XIIIe siècle*, Paris, J. Vrin, 1994.

zataiban,⁷⁹ hazai vonatkozásban pedig a legváltozatosabb területeken bukkan fel az alkalmazás lehetősége, az emberi jogok cselekvéseméleti megalapozásától⁸⁰ a biográfiai adatbázis-építésig⁸¹ és a drámatörténeti keresztmetszetekig.⁸² Takáts József újabb módszertani írásában a tágabban vett irodalomtörténeti terepen megfontolásra érdemesnek tartja a beszédaktus kiterjesztő értelmezését – bár maga inkább a társasnyelvészeti alapozást látja gyümölcsözőbb eljárásnak. Bezeczký Gábor új könyve pedig, amely szintén a társasnyelvészet mellett voksol, nemcsak hogy igen toleránsan „helyet hagy” a beszédaktus-teóriának mint a dialogikus irodalomtudomány *másik* lehetséges pragmatikai-nyelvészeti megalapozásának, hanem szinte felhív a párbeszédre.⁸³ (Egyszerű példával szemléltetem az alapkérdést: közismert jelenség, hogy egyes megnyilatkozásokat sokszor ugyanazon nyelvi közösség különböző tagjai szó szerint értenek, holott megalkotójuk metaforikusnak szánta őket, és viszont. A pragmatikai, használat-központú értelmező eljárások szempontjából a jelenség kétféleképpen magyarázható: a nyelvközösségen belül variábilis szociolektusok, alnyelvek működnek, amelyekben ugyanahhoz a hangsorhoz más-más jelentés rendelődött a használatban – ez a társasnyelvészet válaszáának lényege, míg a beszédaktus-elmélet az aktuális, szándékolt jelentés – *meaning* – és a használatból elvonódott közös szemantikai kompetencia – *significance* – kettősségével értelmezi az eltérést.)

Ami mármost a metaelméleti dialógus korabeli, „régii” pólusát illeti, azt hiszem, létezik olyan 16. századi poétika, amelyik kielégíti a Horváth Iván által megfogalmazott transzcendencia-igényt (ráadásul platonista). Francesco Patrizi háromrészes, monumentális *Poétikájáról* van szó, amelynek jelentőségét csak az utóbbi két évtizedben kezdte felmérni a nemzetközi és a hazai szakirodalom.⁸⁴ Univerzális logikai-nyelvelméleti tö-

⁷⁹ Ian MACLEAN, *Interpretation and Meaning in the Renaissance: The Case of Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

⁸⁰ BÁNKI Dezső, *Beszédaktus-típusok a jogértelmezés folyamatában = Bölcelet és analízis: Kelemen János tiszteletére*, szerk. FARKAS Katalin, ORTHMAYR Imre, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2003, 84–99; Uő., *Beszédaktusok, jogi aktusok és „emberi jogok”*, PhD disszertáció kézírata (megjelenés alatt).

⁸¹ LAKNER Lajos, *Idő, kronológia, életút (A készülő Kölcsey-kronológiáról)*, ItK, 2003, 504–527.

⁸² NAGY Imre, *Ágától Bánkig: A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája*, Pécs, Pro Pannonia, 2001, 11–135, 177–201. (Vö. TAKÁTS, *Társasnyelvészet...*, id. kiad., 371.)

⁸³ TAKÁTS, *i. m.*, 371–372; BEZECZKY Gábor, *Metafora, narráció, szociolingvisztika*, Bp., Akadémiai, 2002 (Modern Filológiai Füzetek, 58). Azt hiszem, valamikor valaki érdekes és hasznos könyvet írhatna, ha a diskurzus-aktussá fejlesztett beszédaktus-elmélet eszközszerével szisztematikusan végighaladna a Bezeczký által tárgyalt problémákon, a narrációelmélettől a metaforaelméletig.

⁸⁴ Kiadás: Francesco PATRIZI da Cherso, *Della poetica*, edizione critica, a cura di Danilo AGUZZI BARBAGLI, I–III, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1969–1971. Alapvető irodalom: Lina BOLZONI, *L’universo dei poemi possibili: Studi su Francesco Patrizi da Cherso*, Roma, Bulzoni, 1980; Cesare VASOLI, *Francesco Patrizi da Cherso*, Roma, Bulzoni, 1989; Uő., *La morte della retorica e il ritorno della „Meraviglia”*, Schifanoia: Notizie dell’Istituto di Studi Rinascimentali di Ferrara, 20–21 (2001), 111–122; Ljerka SCHIFFLER, *Frane Petrić: od škole mišljenja do slobode mišljenja*, Zagreb, Institut za filozofiju, 1997; DOBOLÁN Katalin, *A névtől a szóig: Francesco Patrizi poétikája*, Palimpszeszt, 1 (1996), http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt_01szam/index.htm; Uő., *Giulio Camillo és Francesco Patrizi versmodellje*, <http://www.btk.elte.hu/ceia/regimod/dobolan.htm>; Uő., *A dolgok kettős rendje: Jacopo Mazzoni és*

rekvést képvisel, de önmagát az antikvitástól a saját koráig keletkezett költői művek történeti poétikai, irodalomtörténeti vizsgálatával induktív poétikaként alapozza meg; ugyanaz az igény, a tudományos szisztematizálás, a világról való tudás rendezésének vágya hozta létre, mint a ramusi logikai fordulatot,⁸⁵ de mégsem tekinthető monologikusnak. Legalábbis abban a törekvésében nem, hogy központi kategóriáit szisztematikusan megkettőzi, a befogadó oldaláról is elnevezi azokat (pl. a „csodás” – *mirabile* – költői megoldás az olvasó felől „csodálatos” – *maraviglioso* – lesz, és így tovább). Továbbá az is fontos, hogy az „összes megírható költemény univerzumát” kombinatorikus alapon a „dolgok két rendjének”, de nem a szokásos „valódinak” és a „fiktívnek”, hanem a „híhetőknek” és a „híhetetlenek” egymásra vetítésével dolgozza ki. Patrizi azzal, hogy radikális Arisztotelész-kritikája során, a mimészis-elmélet elvetésével együtt kidolgozza a fikció teljesen új elméletét, új alapokra helyezi az irodalomfogalom meghatározását is: az „irodalom” és „nem-irodalom” közötti átmenet fokozatos, vagy mondjuk inkább: függvényyszerű elképzelése nemcsak Searle sokat kritizált fikció-felfogásának szerkezeti hibáját javíthatja ki (s mivel analízisével lehatol a stílus kisformáig, a modern metafora-elmélet szempontjából is izgalmas lehet), hanem a régi magyar irodalom kutatásának egyik legégetőbb kérdésében (mi irodalom, mi nem az és mennyire nem?) is támpontot jelenthet.

Az egybeolvasandó két rendszer – a searle-i beszédaktus-elmélet és a Patrizi-féle poétika – képzeletbeli metszéspontján megállapítható néhány olyan szabály, amelyeket hasznosnak tartok előrebozsátani, mert a régi magyar irodalmi anyag „előrendezése” során irányadóaknak tekintem majd őket, a kivételeket pedig e konvencióktól eltérő voltukban kivételeknek.⁸⁶

1. A szavakkal, mondatokkal, szövegekkel vagy a való világ dolgait (köztük az ideákat és szándékokat) referáljuk, vagy cselekvést végzünk (mint Patrizi mondja: „az ember minden dolgát vagy cselekvéssel, vagy eszközzel, vagy szavakkal viszi végbe”),⁸⁷ de mi cselekszünk a nyelvvel és nem az velünk; a nyelvi teremtés ősmintája Isten teremtő beszédaktusa: nyelvi megelőzőttség a szó szoros értelmében csak ebben a hipotetikus eset-

Francesco Patrizi poétikájának kapcsolatáról, http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt_08szam/index.htm.

⁸⁵ A „fordulat” jellegéről és eredményéről (mint később pl. Kecskeméti Gábor véleményét értékelve látható lesz) megoszlanak a vélemények. Három fontos tájékozódási pont az alapmű (Walter J. ONG, *Ramus: Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*, Cambridge, Massachusetts, 1958) mellett: Cesare VASOLI, *Retorica e dialettica in Pietro Ramo = Testi umanistici su la retorica*, a cura di Eugenio GARIN, Paolo ROSSI, Cesare VASOLI, Roma–Milano, Fratelli Bocca, 1953, 93–134; George A. PADLEY, *Grammatical Theory in Western Europe 1500–1700*, I, *Trends in Vernacular Grammar*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, 9–83 (a *The Impact of Ramism: History of a Withdrawal* című fejezet); Guido OLDRINI, *La retorica di Ramo e dei ramisti*, Rinascimento: Rivista dell’Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, Seconda serie, 39 (1999), 467–513.

⁸⁶ Mondjuk, az én gondolatmenetem mögött vagy fölött ez az a „metafizika”, amelyről HORVÁTH Iván sokat idézett mondata állítja: „olyan értékrendre való rejtett vagy nyílt hivatkozás, amely az irodalomkutató olvasó privát befogadó-készülékét jellemzi” (*Balassi költészete...*, id. kiad., 298).

⁸⁷ Francesco PATRITIO, *Della Historia diece dialoghi*, Venetia, Arrivabene, 1560, 56b–57a; a kijelentés értelmezéséről vö. Girolamo COTRONEO, *I trattatisti dell’„Ars historica”*, Napoli, Giannini, 1971, 234–235.

ben érvényesült – de úgy is megfogalmazhatom, hogy csak a teremtés beszédaktusának alkalmával esik egybe a teljes jelentés (*significance*) a szándékolt jelentéssel (*meaning*), csak a teremtő képes megnyilatkozásai teljes jelentéskörének uralására; saját megnyilatkozásaink összes lehetséges jelentését sohasem tudjuk átfogni, csupán egy kis részét tartjuk uralmunk alatt, ám ez a kis rész tesz lehetővé bármilyen – irodalmi vagy nem-irodalmi – kommunikációt (a fennmaradó nagyobb rész a manipuláció, a csalás és csalódás és/vagy az esztétikai öröm forrása).

2. A referálás és a deviáció azért lehetséges, mert a szavaknak van szó szerinti jelentésük, Sylvester Jánossal szólva: „tulajdon jegyzisük”; részletesebben: „az sok igékből beszéd lészén, melyben ha az igék el nem távoznak az új tulajdon jegyziséktől, könnyű az olyan beszédet megérteni, ha kediglen eltávoznak, nehéz. [...] Az ilyen beszéddel tele az Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, azki azt olvassa”;⁸⁸ a szó szerinti jelentés nem a szónak a tárggyal való azonosságát „jelenti”, hanem mindössze arra utal, hogy a kommunikációs használat során a beszédközösség tagjainak konvenciói automatizálódnak, ritkán mozdulnak; tárgyukkal azonos jelentésük csak az isteni kinyilatkoztatás szavainak, megnyilatkozásainak lehet (Patrizi platonista rendszerében ez a bűnbeesés előtti „valóságnyelv”, a dolgok és a nevek ideális egysége);

3. A korszak szerzőinek döntő többsége szerint – s egy történeti megközelítés során ebben el kell fogadnunk útmutatásukat – a Szentírás esetében lét-érdeklünk, az irodalmi (költői) művek esetében esztétikai és kognitív érdeklünk, hogy a Szerző szándékához utat találjunk, azaz a megnyilatkozás szó szerinti vagy a „tulajdon jegyzéstől” eltávozott jelentését megértsük; a Szentírás esetében Isten szándékát, azt, hogy az aktuális szituációban mit mond nekünk, éppen úgy fejtjük meg, mint bármely más nem ismert közlemény értelmét, de a teljes megértés (a szöveg mögé hatolás, a szerző motivációinak, hátsó szándékának megismerése, a klasszikus *intentio auctoris* értelmében) csak annak a számára lehetséges, akit a Szerző megvilágosított, és aki hisz benne; az emberi megnyilatkozások (vagy szövegek) hozzáférhetősége mindig csak részleges lehet: a megértés az interszjektív jelentések konvencióira épül (emberben nem hihetnek), ezért nem az ember teljes valóját ismerem meg, csupán a közlemény (szöveg) szándékolt jelentését (*sensus orationis*, meaning).

4. Az európai kultúra egyik legmélyebb konvenciója: beszéd és írás egymásba fordíthatóságának feltételezése; az ősminta a Szentírás által írásba rögzített, de mindig élőszóvá dinamizálható isteni megnyilatkozás; a költészetet és általában a fikciót nem „kitalálásnak”, hanem teremtésnek, „csinálásnak”, létrehozásnak tartom (amelynek valóságvonatkozásai is lehetnek, sőt, akár csak azokból is épülhet).

Tudom, hogy ez utóbbi két kötelem felvállalása botrányosnak tetszhet, főként a harmadiké. Az „intencionalizmus” szitokszó, a reménytelen elmaradottság és provincializmus jele a mai magyar irodalomelméleti mezőnyben. Mentségemre egyfelől azt hozhatom fel, hogy az intencionalizmuson nem egyszerűen a szerző szándékát értem a hagyó-

⁸⁸ SYLVESTER János, *Újtestamentum magyar nyelven = Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, id. kiad., 82, 84.

mányos értelemben (*intentio auctoris*), hanem ennél jóval tágabb jelentéskörben használom. Az analitikus filozófia intencionalista ágához tartozó Searle intenció-felfogásának alapja az a belátás, hogy az emberi értelemnek/elmének (*mind*) a világra és a másik emberre vonatkozása az intencionalitáson és csakis azon keresztül valósul meg. Öntudatlanul és intencionalitás híján semmilyen kapcsolatot nem hozhatunk létre a külvilággal. A hétköznapi 'szándék', 'akarat' jelentés mellett a hiedelmek, a vágyak, a percepció, a szeretet, a gyűlölet, a félelem és a remény – mind benne foglaltnak intencionalitás-fogalmában. Ezek a mentális állapotok azonban nem azonnal, direkt módon jelennek meg a szöveg/megnyilatkozás felszínén (ebből a hiedelemből adódik a „szerző szándékának” reflektálatlan rekonstruálására irányuló vágy, abból meg az „intentional fallacy”), hanem a nyelv közvetítésével. A nyelvi közeg pedig nem egyszerűen referálja a mentális állapotokat. A nyelvnek nem pusztán leíró, kognitív funkciója van, hanem rendelkezik egy cselekvés-komponenssel: ez az a terület, amelyen a beszédaktus-elmélet sikerrel magyarázza a megnyilatkozás-egységek pragmatikai jelentését, de ennél többet nem tesz, legfeljebb feltételezi, hogy a szöveg (megnyilatkozás), túl azon, hogy szándékot közvetít, maga is része az általános intencionalitásnak, amivel valaki a világra irányul, tehát azt „akarja”, hogy megnyilatkozásként értsék és szándékot tulajdonítsanak neki, *meaninget* keressenek benne. Az értelmezés szintén intencionális aktus, amely a világra (a szöveg-világra) irányul – és ha nem keres *meaninget*, akkor számot kell adnia arról a szándékáról, amely ettől eltértette. Könnyen belátható: az érvelés végtelen regresszióhoz vezet – tehát hermeneutikai kör itt is van, csak a megszokotthoz képest az ellenkező irányban forog.⁸⁹

Ezen a ponton nem árt akár sarkosan fogalmazni: a hazai irodalomtudományos életben (nem az irodalmi hermeneutika felbukkanásától, hanem már Németh G. Béla szövegmagyarázó iskolájának indulása, sikerei óta) csak az számít bölcséletileg megalapozott elméletnek, amelyik a kontinentális filozófiára, azon belül is Husserl és Heidegger örökségére építi fel terminológiáját és sajátosan irodalmi kérdéseit. A kontinentalizmus alól még a dekonstrukció sem kivétel, amellyel az export (vissza)importja valósult meg invenciózus módon. Azt hiszem azonban, nem volna értelmetlen a ma már nemcsak a tengerentúlon, hanem általában is *main stream*nek számító analitikus iskola (iskolák) felé nyitni a tájékozódás horizontját. A Searle-féle beszédaktus-elmélet irodalmi kiterjesztésének lehetőségeit nem azért érdemes kipróbálni, mert Horváth Iván szereti a szerzőt (Searle meg közzismerten utálja a Yale-iskolát, a dekonstruktőröket, és Derridát külön is);⁹⁰ hanem azért, mert az irodalomról (és nyelvről) való gondolkodás története szem-

⁸⁹ Szintézis-igénnyel: John R. SEARLE, *Mind, Language and Society: Doing Philosophy in the Real World*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1999, 85–110. Az intenciófogalom értelmezéseiről: Annabel PATTERSON, *Intentionality = Critical Terms for Literary Study*, 2nd ed., eds. Frank LENTRICCHIA, Thomas MCLAUGHLIN, Chicago, The University of Chicago Press, 1995, 135–146. A dekonstrukció intenció-felfogásának összefüggéseiről: BAGI Zsolt, *Nyelvfenomenológia a posztstrukturalizmus után = Irodalom, nyelv, kultúra*, szerk. KÁLMÁN C. György, ORBÁN Jolán, Pécs, 1998.

⁹⁰ Persze ez sem volna indokolhatatlan a mai magyar értelmiségi közbeszédben, ahol irodalomtudományi folyóiratban megjelenhet olyan cikk, amely a Searle–Derrida vitát Derrida megsemmisítő győzelmével bevégeztetnek nyilvánítja (valahogy így győzetett le az imperializmus is az ötvenes években – a cikk hangvétele

pontjából Platón, a neoplatonizmus, Ramus, Vico és – mondjuk – Russell, Austin és maga Searle legalább annyira releváns gondolkodók és legalább olyan jó rálátást adnak a tradícióra, mint azok, akikre Gadamer és követői hivatkoznak (ráadásul vannak közös pontok). Viszont ha az általam kezelt korszakhoz utóbbiak „alkalmazott irodalomelméleti” metódusai nem adnak kulcsot, akkor vagy vissza kell lépni egy, a Jaussénál tágabb, antropológiai érdekeltségű hermeneutikához (ezt teszi például Kecskeméti Gábor, mint nemsokára igyekszem demonstrálni), vagy meg kell próbálkozni a másik tradíció irodalomelméleti megfontolásainak irodalomtörténeti alkalmazásával. A közhely, amely szerint az analitikus irányzatoknak nincs történeti affinitásuk, lassan a múlté: az utóbbi években ezen a területen érlelődnek a legizgalmasabb változások (mint azt MacIntyre moráltörténeti könyve is jelezte, amely éppen a kora újkori paradigmaváltásokra helyezi a legnagyobb súlyt, tehát „rég Magyaros” szemszögből mind tartalmi, mind módszertani megfontolások okán rendkívül fontos mű). Ugyanúgy közhelyszerű ellenvetés, hogy nemigen lehet egy „ateista” filozófiai bázissal olyan korszakot megközelíteni, amelynek metafizikai és teológiai irodalma könyvtárakat tölt meg. Egyrészt az analitikus filozófia már jó ideje ismét rátalált a metafizikai kérdéssírány relevanciájára, miközben hermeneuta körökben még mindig szitokszó a „metafizika”.⁹¹ Másrészt, még ha itt az is az uralkodó trend, hogy a lelki és természetfölötti jelenségek nem függetleníthetők teljességgel valamilyen materiális bázistól, nem szabad elfelejteni, hogy az analitikus filozófia számára a nyelvi analízis, a nyelv használatának, a beszédaktusok logikai szerkezetének vizsgálata immár nem a metafizika lerombolásának szolgálatában áll, hanem különböző területeken – például a metafizikai argumentáció logikai megalapozásában – alkalmazható elemzési eszköz. Az analitikus filozófiából kinőtt beszédaktus-elmélet tehát értéksemleges, a kutatásnak keretet adó, tartalmi meggyőződések nem implikáló rendszer, amely – ha ateizmus és hit kérdéseiről van szó – nem önmaga dialogizál Istennel, hanem az értelmezőt képesíti a dialógusra mások (például múltbeli szerzők) teológiai előfeltevéseivel. Az értelmező azután szabad választással bír abban a tekintetben, hogy hisz-e vagy

legalábbis azokra az időkre emlékeztet: ROZSNYAI Balázs, *A józan ész elviselhetetlen könnyedsége: Derrida és Searle vitája*, Helikon, 1994, 165–173), vagy ahol jó fej esszéíró Searle dekonstrukcióról (& co.) alkotott véleményét („a »posztstrukturalista« irodalomelmélet elterjedése talán a legismertebb példája az ostoba, de nem katasztrófális jelenségeknek”) lazán annyival intézi el, hogy a filozófust nyilván frusztrálja a „derridai szívatás” emléke... (FARKAS Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban* = F. Zs., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998, 15; lásd még a szerzőtől a vita Rozsnyaiénál kevésbé pártserű, de nem kevésbé tendenciózus ismertetését: „A tanulmányíró szabadsága” = *uo.*, 106–114). Kis ország, nagy elfogultság. A mai napon (2004. február 20-án) a searle+derrida „entry” a Google keresőjén pontosan 5.240 találatot adott. A lefutottság híveinek ajánlom, rágják át magukat Kevin HALION vaskos disszertációján (*Parasitic Speech Acts: Austin, Searle, Derrida*, http://www.e-anglais.com/parasitic_sa.html), akinek nem elég, nézzen utána a vaskalapos intencionalizmussal igazán nem vádolható Richard RORTY higgadt értékelésében, mennyire kevésbé kifizetődő „élből” beállni az egyik vagy másik szurkolótábor tagjai közé: *Deconstructionist Theory = The Cambridge History of Literary Criticism*, 8, *From Formalism to Poststructuralism*, ed. Raman SELDEN, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

⁹¹ Alasdair MACINTYRE, *Az erény nyomában*, Bp., Osiris, 1999. Mindkét – történeti és metafizikai – vonatkozásban lásd KELEMEN, *i. m.* Utóbbi tekintetben akkora a változás, hogy mai magyar metafizika is megjelent: HUORANSZKI Ferenc, *Modern metafizika*, Bp., Osiris, 2001.

sem (Searle például nem, de igen szellemesen hagy üres helyet a rendszerében Isten számára).⁹²

A feltételek tehát adottak egy ilyen irányú, analitikus fordulathoz. Ennél többet kívül-állóként, érdeklődő olvasóként, nem tudok megállapítani, de azt hiszem, irodalomtörténészként – *horribile dictu*: régi magyaros filológusként – nem is feladatomban. Mindössze néhány sejtésem fogalmaznám meg, amelyek az irodalomelméleti következményeket s még inkább az irodalomtörténeti alkalmazhatóságot illetik. Annak, hogy az analitikus eszközrendszer képes legyen a történeti reflexióra, előfeltétele egyfajta hermeneutikai minimum elfogadása (a hagyomány nyelvben adott, megközelítése leginkább a fordítás-elmélettel modellálható), ezért optáltam főntebb én is a hermeneutikai megközelítésmód mellett, és szemben a *cultural studies* újabb áramlataival.⁹³ Az is megjósolható, hogy egy beszédaktus-alapú műfaji rendszeralkotás és szöveginterpretációs módszertan az irodalomtörténeti reflexió szempontjából természetesen szövetségest fog találni a történeti szemantikában⁹⁴ (legalábbis a saját munkámban nem tudom nélkülözni a *Geschichtliche Grundbegriffe* kötetét és ezzel nem vagyok egyedül), Gadamer-tanítvány nélkül tehát nem marad senki, csak Jauss helyett Koselleck bizonyul hasznosabbnak a régi irodalom

⁹² „For us, if it should turn out that God exists, that would have to be a fact of nature like any other. To the four basic forces in the universe – gravity, electromagnetism, weak and strong nuclear forces – we would add a fifth, the divine force. Or more likely, we would see the other forces as form of the divine force. But it would still be all physics, albeit divine physics. If supernatural existed, it too would have to be natural.” SEARLE, *i. m.*, 35.

⁹³ E téren (mi is az a hermeneutikai minimum?) ma is sok a vita és nincs konszenzus a nemzetközi szakirodalomban. Tájékoztatóként: Alasdair MACINTYRE, *The Relationship of Philosophy to Its History = Philosophy in History*, eds. Richard RORTY, J. B. SCHNEEWIND, Quentin SKINNER, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 31–48; Mark BEVIR, *Mente e metodo nella storia delle idee*, *Intersezioni*, 21 (2001), 213–242; Rolf REICHARDT, *Historische Semantik zwischen lexicométrie und New Cultural History = Aufklärung und historische Semantik: Interdisziplinäre Beiträge zur westeuropäische Kulturgeschichte*, Hrsg. Rolf REICHARDT, Berlin, Duncker–Humblot, 1998, 7–28 (*Zeitschrift für historische Forschung*, Beiheft 21); Dietrich BUSSE, Wolfgang TEUBERT, *Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? Zur Methodenfrage der historische Semantik = Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte, Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*, Opladen, Westdeutscher, 1994, 10–28. A magam részéről, mint a későbbiekben részletesebben visszatérek rá, Charles Taylor integratív törekvéseivel rokonszenvezem a leginkább.

⁹⁴ Még akkor is, ha az *elméletek* közös nevezőre hozása lehetetlennek tűnik; ugyanez a pragmatikus együttműködés valósul meg a politikai eszmetörténet területén is: képviselőik szerint a fogalomtörténeti és a „beszédmód-történeti” irány tűz és víz, miközben a kultúrtörténész békésen használja őket egymás kiegészítésére. Lásd erről a *Geschichtliche Grundbegriffe* washingtoni bemutatója alkalmából rendezett konferencia anyagát, különösen Pocock vitatéziseit, Koselleck válaszáét és Kelley eklektikus javaslatát: John G. A. POCKOCK, *Concepts and Discourses: A Difference in Culture? Comment on a Paper by Melvin Richter*; Reinhart KOSELLECK, *A Response to Comments on the Geschichtliche Grundbegriffe*; Donald R. KELLEY, *On the Margins of Begriffsgeschichte = The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte*, eds. Hartmut LEHMAN, Melvin RICHTER, German Historical Institute Washington D. C., Occasional Paper, No. 15 (1996), 47–58, 59–70, 35–40. Magyar vonatkozásban: BENCE György, *Márkus és a kulcsszavak = Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*, szerk. HÁY János, Bp., 1993, 81–97; HUORANSZKI Ferenc, *Nyelvfilozófia és eszmetörténetírás*, Magyar Filozófiai Szemle, 1992, 960–980.

kutatásában.⁹⁵ A nyelvi megelőzöttség kérdésében a beszédaktus-elmélet eredetileg sem vallott merev álláspontot. A *speech act* rugalmas rendszer: szövegek referálnak cselekvéseket, cselekvések szövegeket, szövegek szövegeket és cselekvések cselekvéseket; az értelmező számára elég, ha behelyezkedik a kontextus logikájába, a „valóság” egyik eleme a másikhoz képest tárja majd fel „jelentését”, az egyik elem a másikat referálja, végső metafizikai vagy materiális instancia pedig lehet, hogy van, lehet, hogy nincs, de hitkérdés, elég azt tudni, hogy a vizsgált szövegek szerzői hittek-e ilyesmiben vagy sem. A beszédaktus szövegaktussá alakított változata preferálhatja azt az irányt, amelyik a gondolkodásnak a nyelvre való redukálhatóságát vallja, Wittgenstein nyomán: ide sorolható az Austint és Wittgensteint egyszerre vállaló és követő Quentin Skinner, a *speech act* legnagyobb hatású kiterjesztője és alkalmazója történeti kutatásokra, és a vele sokban rokonítható Richard Rorty és Clifford Geertz.⁹⁶ Ugyanakkor számomra rokonszenvesebb a szigorúbb álláspont, amely, mint a fenti Patrizi-gondolat igazolja, valójában megengedőbbnek tűnik, szigorúan legfeljebb a szélsőséges nyelvi relativizmus felé „zár” (a személyes utálkozásokon túl ez a mélyebb oka a Searle és Derrida közötti konfliktusnak). Végül, ha már a jóslásoknál tartok, azt a sejtésemet is megemlítem, hogy a szövegaktus-elmélet, egy teljesebben kifejtett formájában feltehetően annak ellenére sok közös pontot fog találni a strukturalizmussal, hogy Searle rendszere kiveti magából a jakobsoni „poétikai funkciót”, nem létezik benne „irodalom-illokúció”. A szigorúan taxonomikus beszédaktus-rendszerezésbe ugyanis be van kódolva – először a „meaning” leválasztása révén a „significance”-ről, azután az indirekt beszédaktusok szisztematizálásával – a jelentésdeviációk egy kombinatorikus értelmezése, ami végső soron a strukturalista *différance*-fogalomnak kínál pragmatikai megalapozást. Azt hiszem, igazolódni fog Takáts József meglátása („úgy vélem, túl sok mindent felejtettünk el a strukturalizmusból”).⁹⁷

Másfelől, a szövegaktus feltételezése az interpretáció általánosabb szintjein (például eszmetörténeti vonatkozásban) is ugyanezzel a distinkcióval (jelentés / szándékolt jelentés) operál, ami nem válik kárára a rendszer konzisztenciájának. Annak szemléltetésére, hogy mit jelent ez az elválasztás a gyakorlatban, a legkézenfekvőbb példa az ironia esete, ahol a nyelvi jelentés nemcsak teljességgel elválik az illokutív jelentéstől, hanem utóbbi egyenesen szembefordul az előbbivel, és csakis a szerző szándékának kontextualista módszerekkel történő megismerése révén tisztázható a szöveg mint szövegaktus intencionális szerkezete. Quentin Skinner szerint: „Minden, valamennyire összetett szöveg

⁹⁵ Lásd HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 10) hivatkozásait. Koselleck jelentőségét az irodalomtörténet-írás időstruktúrája szempontjából is hangsúlyozza Roberto ANTONELLI, *Tempo e spazio nella storiografia letteraria = La scrittura e la storia: Problemi di storiografia letteraria*, Firenze, La Nuova Italia, 1995, 161–195.

⁹⁶ Skinner, válogatott tanulmányainak olasz kiadása elé írt bevezetőjében, maga számol be arról, hogy a pályafutása szempontjából sorsdöntő években, a *Foundations of Modern Political Thought* írása idején, a princetoni Institute of Advanced Studies tagjaként, rendszeresen megvitatta kutatásait Clifford Geertz-cel, Raymond Geuss-szal, Thomas Kuhnnal és Richard Rortyval: Quentin SKINNER, *Dell'interpretazione*, Bologna, Il Mulino, 2001, 9–10.

⁹⁷ TAKÁTS, *Társasnyelvészet...*, id. kiad., 371.

sokkal több jelentést hordoz – ezt a tulajdonságát nevezte Ricoeur »jelentésfeleslegnek« – annál, mint amennyit akár a legfigyelmesebb és legkreatívabb szerző bele akarhatott szőni. Ezért nem hiszem azt, hogy a szöveg jelentései azonosíthatóak lennének a szerző szándékaival; amit azonosítani kell ezekkel a szándékokkal, az mindössze az, amit a szerző közölni akart általuk.»⁹⁸

De nem fontos rögtön a szélsőséges példákkal előhozakodni (különben is, az iménti eszmefuttatás is csak az irónia-értelmezések adott csoportjára igazolható). Gondoljunk inkább egyszerű szövegeseményekre. Akár metaforáról, akár fiktív narrációról, esetleg a metafora és a narráció egymásba fonódásáról, akár szándékosan metafora- és narrációmentes szövegalkotásról van szó, nincs az a szerző, aki saját megnyilatkozásának teljes jelentéskörét képes lenne uralma alatt tartani. Ez a törekvés a legteljesebben – elvileg – a tudományos szöveg írójának vagy az argumentatív közéleti műfajok gyakorlóinak kell hogy sikerüljön, de jelentés és szándékolt jelentés itt sem esik mindig egybe: egy közepes odafigyeléssel idomított dekonstruktor már egész jó határfokkal forgatja fel bennük a referenciális rendet. Vannak találékony interpretátorok és jóhiszemű félreértelmezők, egy szöveget akárhány legitim (ki által legitimált?) és illegitim jelentéssel ruházhat fel valaki, amint intencionális viszonyba lépett vele – így problémaként inkább az ellenkezője, a szerzői „*meaning*” azonosítása, valamint az át-, félre- és túl- stb. értelmezők (szintén textuális formában ránk maradt) intencióinak a rekonstruálása jelentkezik. Különösen ha irodalomtörténetet írunk, lévén az nem más, mint szöveg és szövegek intencionált kommunikációjának elbeszélése egy általunk intencionált (kívülről hozzáadott) időstruktúrában, kombinálva természetesen az említett legitimációs kérdések történeti vizsgálatával. (A Horváth János-i alapkérdés – „Mikor mit tekintettek irodalomnak?” – Horváth Iván-féle transzformációjából – „Kik mikor mit tekintettek irodalomnak?” – Kecskeméti Gábor által alkotott verziót tehát jogosnak fogadom el – „Kik, mikor mit tekintettek micso-dának?” –,⁹⁹ javasolnám azonban kiegészíteni a „Kik, mikor mit tekintettek a micso-da legitim értelmezésének?” variációval, bevonva ezzel a kánonalkotás kérdéseit is a vizsgálatba.)

Végső soron tehát mind szoros szövegértelmező, mind tágabban vett irodalomtörténeti és eszmetörténeti funkciójában a szövegaktus-elmélet úgy tűnik, mintha a lehető legszélesebb értelemben felfogott, a nyilvános kommunikáció gyakorlati módszertanaként és elméleti önreflexiójaként működő retorika pozíciójának megfelelő helyet foglalna el az analitikus szemléletben.¹⁰⁰ A retorikatörténeti koncepció igen teherbíró keretnek mutat-

⁹⁸ Quentin SKINNER, *Significato, atti linguistici e interpretazione* = Q. S., *Dell'interpretazione*, id. kiad., 136–137.

⁹⁹ A terminológiai játékról, hivatkozásokkal: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 241–242 (*Historia Litteraria*, 5).

¹⁰⁰ Arisztotelész, a retorika általános és sajátos argumentumait rendszerezve megpróbál kijelölni egy elmosódó, mozgásban levő, de fontos határsávot: „Az általános érveknek nincsen sajátos tárgyuk, ezért nem tesznek jártassá egyetlen tudományban sem. Ami viszont a másik csoportot illeti: minél jobban válogatjuk ki a premisszákat, annál inkább egy, a dialektikától és a rétorikától különböző tudományt építünk fel, anélkül, hogy ennek tudatában lennénk, s ha sikerül megtalálnunk alapelveit, ezek már nem a logika és a rétorika alapelvei lesznek, hanem azé a tudományé, amelynek alapelveit megtaláltuk.” (Ret. 1358a, ADAMIK Tamás)

kozott nagy hatású, szövegértelmezéseken alapuló irodalomtörténeti konstrukciók megalkotása számára. Azt hiszem, az ajánlott homológ poétikai rendszer segítségével saját történeti dinamikáját megeremítő szövegaktus-elmélet hasonlóan rugalmas és identitását mégis őrző keret lehetne, amelynek azonban egy előnye mindenképpen van a retorikatörténettel szemben: a fentebb felsorolt néhány területtől (középkori grammatikaelméletek, a jogi hermeneutika egyes ágai stb.) eltekintve alig van *saját* története, ami a mai kulturális kontextuson túlnyúlna, visszafelé az időben. Éppen ezért alkalmas rálátást biztosít annak a valaminek (a kommunikációs aktusok intencionális viszonyainak) a történetére, amit én irodalomtörténetként fogok fel. Ezzel szemben a retorikatörténetnek „történetírás” közben a saját óriási súlyú történetiségére is folyamatosan reflektálnia kell. Nagyon profán példával szemléltetve a különbséget: könnyebb a mozgó vonat sebességét mérni (vagy egyáltalán, megítélni, hogy mozog-e) egy távoli kilátópontról, mint egy olyan másik vonatból, amelyik a vele párhuzamos sínpáron közlekedik, de amelynek nem tudjuk a sebességét. Hacsak... hacsak nem képzeljük magunkat masinisztnak.

Dialogusok

Az iménti helyzetjelentésből szándékosan kihagytam valamit. Nevezetesen: miközben a nyolcvanas évek elején kidolgozott álláspontok ellentéte megmerevedett és intézményesült, elméleti dialógus pedig nemigen folyt (kivéve Horváth Iván és Pirnát Antal, illetve Kőszeghy Péter vitáit, már amennyiben ezek annak nevezhetők),¹⁰¹ a kilencvenes évek második felében megmozdult valami, új diskurzuszpozíciók nyíltak az elmélet területén is. Azt hiszem, nem túlzok, ha ezt generációs kérdésként értelmezem; legalábbis számomra így tűnt, talán mert így akartam látni – és elnézést kérek azoktól, akik esetleg nem ehhez, a ma is a harmincas éveik végén, negyvenesek elején járó generációhoz tartoznak, és mégis aktív közreműködőknek számíthatók, ha lefelejtetem őket a listáról. Kulcsár Szabó Ernő említett kritikai megjegyzése az elmélettel szemben immunis filológusokra nyilván nem vonatkozott Jankovits Lászlóra, Kecskeméti Gáborra, Oláh Sza-

fordítása = ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, Bp., Telosz, 1999, 37.) Farkas Katalin és Kelemen János, a beszédaktus-elmélet társadalomelméleti és általános filozófiai vonatkozásainak tárgyalása során ismertetnek néhány példát (Habermas kommunikatív cselekvélmélete, Hare illokúciós etikai modellje stb.), s ennek kapcsán az arisztotelészi gondolattal párhuzamos következtetésre jutnak: „A beszédaktus-elmélet (az analitikus filozófia hagyományainak megfelelően) nem kapcsolódik össze valamelyik tartalmi vagy szubsztantív természetű etikai állásponttal, hanem sokkal inkább az álláspontok közötti viták fogalmi keretétül szolgál. [...] Annak bemutatása, hogy a beszédaktus-elmélet [...] fogalmait és módszereit hogyan alkalmazzák más területeken, az illető diszciplínákra tartozik.” (FARKAS Katalin, KELEMEN János, *Nyelvfilozófia*, Bp., Áron, 2002, 207.)

¹⁰¹ A vitáról hasonló véleményen van: TÓTH Tünde, *Balassi és a neolatin szerelmi költészet*, PhD disszertáció, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tundind.html>, pl.: „Pirnát Antal vitáirata valójában csak félig-meddig nevezhető vitáiratnak. Nem annyira arra törekszik, hogy ellenfelének állításait megsemmisítse, mint inkább arra, hogy az ott felvetett kérdésekről kifejtse saját álláspontját.” Horváth Iván és Kőszeghy Péter vitája szintén az egymás mellett elbeszélés példája lehetne (irodalom uo.).

bolcsra és Szilasi Lászlóra.¹⁰² Az említettek ugyanis évek óta hol csendesebb, hol megszabbb hangzó párbeszédet, olykor vitát folytatnak filológiai szakterületük irodalomelméleti reflektáltságáról és reflektálhatóságáról. Az alábbiakban, mielőtt saját idevágó elképzeléseim vázlatos bemutatására térnék, szeretném azokat a párbeszédet, olykor vitákat ismertetni, amelyek véleményem kontextusát alkotják, és amelyekhez kapcsolódní tudok.

A párbeszéd szót két jelentésben használom. Egyrészt a felsoroltak közül Kecskeméti, Szilasi, valamint a nem „régí magyaros” Takáts József¹⁰³ több körben is, különböző fórumokon vitáztak (vagy eszmét cseréltek, vérmérséklet szerint) hermeneutika és dekonstrukció, az értelmezői kontextusok elsőbbségének kérdéséről,¹⁰⁴ de Jankovits és Oláh megszólalásai is illeszthetők ezekhez az eszmecserékhez, bár nem direkt állásfoglalások.¹⁰⁵ Másrészt, és talán ez a fontosabb, saját anyaguk mozgatása kapcsán mindannyian dialogizáltatni próbálták a jelenbeli olvasás és a szövegekkel egyidejű múltbeli olvasás értelmező rendszereit, azaz ha az elődökétől eltérő terminológiával is, de választ kerestek az elődök dilemmájára.

¹⁰² Vagy az alábbiakban részletesen nem pertraktált, de szintén a fiatalabb generációhoz tartozó és elméleti kérdésekkel szintén foglalkozó Bazsányi Sándorra, Thimár Attilára, Tóth Tündére, a néhány évvel idősebbek közül Orlovsky Gézára.

¹⁰³ Takáts a 19. század kutatója és Szilasihoz hasonlóan a kortárs irodalom kritikusa is, de mint utóbbi publikációi mutatják, sok szállal kötődik a régi magyaros közösséghez. Takáts antropológiai irányultságú irodalomtörténet-írói módszertanának része tartózkodása a gadameri hermeneutika megértésszerményétől (nem akar mindenáron a szöveg *sensusa* mögé kérdezni), ami azonban nem jár együtt sem a hermeneutika más felfogásainak, sem a dialogikus megértésformának az elutasításával (amit elmondott a szöveg a maga elsőleges kontextusában, és amit nekem, ma mond el, hierarchikus viszonyba kerülnek, az utóbbi alárendelt, mert nem biztos, hogy bármit is el akar mondani a szöveg, lehet, hogy a hagyományfolyam megszakadt – de ettől egyik sem lehetetlen vagy szükségtelen). A befogadás-történetet ő a kultusz kutatás eszközeivel vizsgálja, a kontextualista irodalomtörténet-írás szövegértelmezési feladatainak megoldásában pedig a Skinner- és Pocock-féle beszédmód-elemzést és a greenblatti újhistorizmust is hasznosítja. Ennek az eklektikus, de igen meggyőző eredményeket – a korábban, a 7. jegyzetben hivatkozott tanulmány mellett hadd utaljak a bravúros *Arany János szokásjogi gondolkodására*, ItK, 2002, 295–313 – produkáló módszertannak a lehetséges elméleti háttere természetesen nem lehet más, mint egy általános pragmatikus nyelvészeti irány, amelyet a hazai kutatásban ma Sándor Klára és Bevezeky Gábor társasnyelvészeti írásai reprezentálnak. Nézetét külön nem tárgyalom, mert eltekintve az elméleti illetve módszertani álláspontok különbségeitől – ő a kontextualizmus–antropológia–társasnyelvészeti kombinációt kedveli, én az intencionalizmus–hagyományos filológia–beszéd-/szövegaktus összetételhez vonzodom –, a kérdések és problémák természetét illetően, amelyekre két párhuzamos választ adunk, teljes köztünk a nézetazonosság.

¹⁰⁴ A vita SZILASI László recenziójával (ItK, 2000, 240–250) kezdődött KECSKEMÉTI Gábor *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet* című könyvéről, amelynek utolsó fejezete (id. kiad., 234–243) pontról pontra szembeesítette Jauss kiáltványát (4. jegyzetben *i. m.*) a monográfia kora újkori anyagból levont következtetéseivel, illetve felvetette egy szélesebb értelmezésű hermeneutikai módszertan alkalmazásának szükségességét a régi irodalom vonatkozásában. Szilasi recenziójának kritikájából indult ki TAKÁTS József, *Nyolc év az elsőleges kontextus mellett*, ItK, 2001, 316–324. Egy másik, ezzel párhuzamos eszmecsere: közben jelent meg SZILASI, *A történeti poétika története*, 24. jegyzetben id. kiad., amire Kecskeméti egy újabban megjelent hosszú tanulmánya (KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 2001, 255–284) végén reagált (*i. m.*, 280–283). Lényegében ennek a vitasorozatnak a folytatása volt a „Mi, filológusok” vitanapja, amelynek anyagát a jelen ItK-szám adja közre.

¹⁰⁵ Kivétel OLÁH Szabolcs, *Elbeszélhető beszélgetés?*, Alföld, 2001, 113–120; illetve JANKOVITS Lászlónak KECSKEMÉTI Gáborral közösen publikált vitacikke, idézve a 40. jegyzetben.

A továbbiakban először Jankovits László már említett monográfiájának és Oláh Szabolcs egy jelentős tanulmányának példáján fogom bemutatni az értelmező rendszerek dialogikus „egybeolvasását”; az előbbi esetben a múltból a jelen felé, az utóbbiban a jelenből a múlt felé tendál az érdeklődés iránya. Utánuk az értelmező rendszerek elméleteinek dialogizálását vizsgálom, egy olyan metaelméleti diskurzust, amelyben explicit módszertani javaslatok is megfogalmazódnak az irodalomtörténet-írás és szövegértelmezés mikéntjéről. Kecskeméti Gábor hermeneutika felé nyitott elképzelése és Szilasi László dekonstrukciós ihletésű irodalomtörténet-írási programja között, a felszíni vita ellenére, meglepő kompatibilitás mutatkozik majd.

„*Accessus ad auctores*”

Jankovits Lászlónak van humorérzéke. Ezt mindenki tudja, aki személyesen ismeri – de aki nem ismeri, annak tanácsolnám, hogy olvassa el figyelmesen az új Janus-monográfiája előszavát. Igazi humanista *facetiát*, szellemességet talál majd benne, filológiai argumentációba ágyazva. Megy a filológus az erdőben, és szembejön az intertextualitás... Szembejön, méghozzá egy invenziós tanulmány képében,¹⁰⁶ amely szerint Janus egy Guarinóra írott epigrammájának töredéke (*Fragmentum epigrammatis alicuius, ad Guarinum*) az ősz mester két tulajdonságát, ékesszólását (*eloquium linguae*) és szépségét (*forma decens*) dicséri. A tudós szerző megállapítja, hogy a töredék utalásai Nesztórra, az Iliásban bölcsességével kiemelkedő idős királyra vonatkoznak, s ezáltal létrejön a „tisza intertextualitás” kapcsolata, a trópusok hídja ível az archaikus görögség és a modern latinitás között... stb. Jankovits viszont meggyőző párhuzamokkal bizonyítja, hogy az allúziók nem Homérosz, hanem Horatius és Ovidius felé mutatnak (sokkal kézenfekvőbb Guarino körében), a töredékből nem az ősz mester, hanem – immár helyesen értve a latin szerkezetet – talán a fia, Battista Guarino, talán egy effeminált szépségű tanítványa lép elé, a valószínűsíthető cél pedig nem a dicsőítés, hanem a gúnyolás, talán a mesterként ékesszólás, talán a koravénység, talán egyéb deviáns tulajdonság miatt...¹⁰⁷ A körültekintő értelmezésből kibontakozik a humanista irodalmi kommunikáció egyik lényegi, egyszerre kirekesztő és beavató vonása, amely a mai olvasó számára egyáltalán nem magától értetődő: „A szöveg nem az evilági szabadság egy, olykor egyetlen lehetősége. A XIV–XV. századi humanisták számára fontos a jól formált, az antik szálakból összeszőtt szöveg, de szerepe alárendelt: *integumentum*, lepel, amely a tudásra méltatlankokat elzárja az általa leplezett tanítástól, a tudni akarókat pedig segíti az ahhoz vezető úton.”¹⁰⁸

Kecec poén, de nem öncélú. Jankovits finom iróniával polemizál azokkal, akik a mai irodalomelméletek felszínesen alkalmazott kulcsfogalmait kritikátlanul olvassák bele a fél évezreddel korábban keletkezett szövegekbe. A polemikus hangvétel, hol bűvópatak-

¹⁰⁶ Laura M. DOLBY, *Az intertextualitás Janus Pannonius epigrammaiban*, ItK, 1992, 320–323.

¹⁰⁷ JANKOVITS, *Accessus ad Janum...*, id. kiad., 10–11.

¹⁰⁸ *I. m.*, 9.

ként, hol a felszínre törve, végigfut az egész könyvön. A monográfiája nagy ívű kísérlet arra, hogyan lehet együtt tartani és tárgyalni egy történeti poétikai módszer formálódásának történetét a módszer által vizsgálható költői életmű feldolgozásával. Ebben kezére játszik, hogy könyvének hőse egyszerre volt filológus és költő, az elmélet elsajátítója, fejlesztője és alkalmazója. Miről is van szó?

Janus Guarino ferrarai iskolájában a mester által alkalmazott módszerrel olvasta az ókori szerzőket; a módszer hagyományos neve: *accessus ad auctores*. Az *accessus* (megközelítőleg 'bevezetésnek', 'bevezető magyarázatnak' fordíthatnánk) az antikvitástól folyamatosan gazdagodó szövegmagyarázó eljárások foglalatja; különböző formái alakultak ki a filozófiában (Boethius Porphüriosz-magyarázata) és a grammatikában (Donatus és Servius Vergilius-kommentárjai). Guarino iskolája pedig termékeny közege volt a recepciónak; az ifjabb Guarino pedagógiai művéből (*De ordine docendi ac studendi*) közelebből is rekonstruálhatók az itt használatos hermeneutikai eljárások. Ezek az *accessusok* a szerző életére (*vita*), a mű címére (*titulus*), a vers műfajára (*qualitas carminis*), létrejöttének indokára (*causa*), a költő szándékára (*intentio sive mens auctoris*) koncentráltak. Figyelemre méltóan finom distinkció választja el a *causa* és az *intentio* kérdésirányait. Előbbiben szintén benne foglaltatik a szerző akarata (*voluntas*), amely a „hagyomány és az egyéni élet adta lehetőségek közötti választásra vonatkozik: a választásra a költői minták, az ékesszólás típusai között, az életkorok rendje szerint, a feltételezett közönség elvárásainak figyelembevételével”.¹⁰⁹ Ezzel szemben az *intenció* „a jövőre irányul: a kommentárok a művészetben és az egyéni életben elérni szándékozott eredményt, hatást vizsgálják ebből a szempontból”.¹¹⁰ A *causa* és az *intentio* – sokszor átfedéseket mutató – kérdésirányai olyan összetett értelmezési rendszert alkotnak, amely „teret ad a magyarázó változtatási szándékának, és az értelmezési módszer ismeretében szerzővé váló humanista számára is megnyitja a teret saját életművének ilyen irányú alakítására”.¹¹¹

Jankovits a filológiai módszer híveként hisz abban, hogy a múltbeli gondolkodásmódok feltárhatók, s a feltárás eredménye nem pusztán saját kutatási hipotéziseink újrafellelése lesz. Megfigyelők és megfigyeltek párbeszédében határozott pozitív diszkriminációt alkalmaz a megfigyeltek javára: a múlt hangja erősebben hallatszik a jelen sokszor agresszív kérdéseinél. (Szerencsére, hiszen a pannon télbe „kivacogó lírai én” képzete nem kevésbé akadályoz bennünket Janus befogadásában, mint például a „kései Wittgensteint” megelőlegező „nyelvfilozófus” Valla kimérája a dialektikát és logikát megújító „történeti” Lorenzo Valla megközelítésében.)¹¹² Ennek eszköze az a finom eszme-

¹⁰⁹ *I. m.*, 33.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Uo.

¹¹² A kérdésről folytatott vita dokumentumai: Richard WASWO, *Language and Meaning in the Renaissance*, Princeton, Princeton University Press, 1987; John MONFASANI, *Was Lorenzo Valla an Ordinary Language Philosopher?*, *Journal of the History of Ideas*, 50 (1989), 309–323; Richard WASWO, *Motives of Misreading*, *uo.*, 324–332. Jankovits álláspontja természetesen a „filológus” Monfasaniéval rokon. Lásd még Ian MACLEAN, *Interpretation and Meaning in the Renaissance: The Case of Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

történeti és történeti poétikai rekonstrukció, amellyel korabeli (15. századi) értelmező rendszereket tesz újra élővé. Csakis ebben a koordinátarendszerben mozogva válik a latin Janus-vers olyan (esztétikai) tárggyá, amely legitim kapcsolatot létesíthet a jelenbeli értelmezővel. Fontos látni, hogy az eljárás nem ír elő kötelező értelmezést a mai olvasó számára; mindössze korlátokat állít elé, amelyeket nem léphet át anélkül, hogy olvasata illegitimmé ne válna. A hagyomány összevarrása talán ezen a ponton a legproblematicusabb. Az autorizáló fórum, az értelmezői közösség ugyanis, amelynek tekintélyére Jankovits hivatkozik, virtuális közösség, amelynek tagjai Guarino mester és fiai, Janus és Galeotto mellett Huszti József, Pirnát Antal, Jankovits László és a kötetben már hivatkozott Jankovits-tanítványok is. Olyan humanista *sodalitas* tehát, amelynek értékeit és értékelő szempontjait a szerző kontinuosnak tételezi, magától értetődőnek vévén, hogy az akkor megformálódott világlátás és értékrend (beleértve a humanista szövegeértelmezés kizáró/befogadó autorizálási rendjét) potenciálisan ma is nyitott mindenki számára, aki vállalja a belépéssel járó kötelemeket (a klasszikus nyelvek tökéletes elsajátítása, az antik hagyomány minél teljesebb ismerete és kreatív újraalkalmazása). A közvetítés (közvetítődés) dinamikus szisztéma: amint Janus és társai nem mechanikus szabálykövetéssel másoltak és imitáltak, hanem a legteljesebb mértékben tudatában voltak, hogy belépésük a múlttal folytatott párbeszédbe nemcsak őket magukat, hanem a múltat is formálja.

Mi köze mindennek a pozitivistá „filológijához” és az irodalmi hermeneutikához? Az előbbihez köze nem sok van (hacsak a pontosságra, az elérhető ismeretek teljességére törekvést nem nevezünk ki valami korok fölötti örök pozitívizmusként) – hiszen ajánlott értelmezői módszere (az *accessus*) és az anyag, amin alkalmazza (a platonista lélekfilozófia és költészet), korábbiak, mint hogy bárki pozitívizmusról álmodhatott volna. Filológia-ideálja egyszerűen átlépi a pozitívizmus elfogadásának, majd kritikájának fázisát. A Janus-*corpus* értelmezőjeként az olvasó elé tárja a szövegeket, az „itt van” gesztusával, de jelzi, hogy nem a „dolog” van itt önmagában, hanem az értelmezések hálójával körbeszöve, s mégis azonosítható, szilárd középponttal rendelkező tereptárgyak halmozaként.

A hermeneutikával szemben bonyolultabb a pozíció meghatározása. Egyfelől Jankovits mintaszerűen hajítja végre a jaussi módszertan lépéseit, a monográfia végén elérkezve az immár történetileg reflektált olvasás és az applikáció határára; másfelől azonban végig az ellen érvel, hogy a megértő olvasás fázisába beleíródjék, azt befolyásolja az esztétikai tapasztalat. Az általa értelmezett költői korpuszt nem azonosítja értelemszerűen valamiféle esztétikai élmény számára hozzáférhető tárggyal; az élvezet típusát is történeti módon határozza meg (az olvasás gyönyörűségében az intellektuális élvezet játszott a döntő szerepet, a bonyolult utalásháló felfejtése, a reminiscenciák egymásra vonatkozásának megértése – viszont a humanista olvasó nem várta el a verstől, hogy életének megváltoztatására szólítson fel). Az irodalomfogalom (pontosabban költészetfogalom) behatárolásával közvetlenül nem próbálkozik, nem alkot Horváth Iván módjára saját vers-(nyelv-) elméletet; ehelyett a verssel és a művészi célú szövegalkotással foglalkozó *ars*, a *poetica* helyét veszi szemügyre a pszeudo-platonista és az arisztotelianus tudományfel-

osztások rendszerében.¹¹³ Az előbbi hármas felosztásán (természetfilozófia, erkölcsfilozófia, „beszédalkotás és okoskodás”, azaz logika) belül a költészet két helyen szerepel: eredetét (*causa*) tekintve a természetfilozófia „matematika” alosztályába, rendeltetését és hatását (*intentio, effectus*) illetően az etika alá rendelődik, egyenrangú tudományként a politikával és az ökonómiával. Az utóbbi (az arisztotelészi) kettős (teoretikus és praktikus tudományok) felosztásban viszont a gyakorlati ágba, a politika alá rendelődik. Ez önmagában is jelentőséggel bír és termékeny szempontot ad a történeti értelmezéshez – de érdekesebb a különbségek hangsúlyozása a *didascaliiával*, a filozófiai szövegek értelmezésére kidolgozott módszerrel szemben: a költői *accessus*ban nincs helye az *applicatió*nak és a tanítás módja taglalásának, van viszont *explanatio* (részletes, szavankénti, szó szerkezetenkénti értelmezés), szerkezeti elemzés (*numerus et ordo librorum*) és szerepel a szerző életrajza (*vita*); végül a filozófiai besorolás helyét a műfaji besorolás veszi át (*qualitas carminis* – a szöveg költői műfaj vagy retorikai beszédnem szerinti elhelyezése).¹¹⁴ Végeredményben ez az az elem, ami lehetőséget ad a mai teoretikus (például hermeneutikai) alapú megközelítés önreflexiójára (annak mérlegelésére, miben térne el a mai értelmező szempontja a korabeliétől).

Azt hiszem, az irodalmi hermeneutika is hálás lehet Jankovitsnak, hogy a Janus-életmű fontos darabjait tette hozzáférhetővé az esetleges applikációs törekvések számára. Abban, hogy ő maga ilyesmire nem vállalkozik, szerepet játszhat az értékrendje (nyilvánvalóan kevesebbre becsüli ezt a tevékenységet annál a munkánál, amit filológusként elvégzett, és ha a befektetett időt-energiát-inveniót tekintjük, igazat is kell adnunk neki). Ugyanakkor azonban ebben van az általa képviselt hagyomány sebezhető pontja is. Egyrészt azért, mert kevesek számára hozzáférhető, és amint valaki megpróbálná popularizálni, nem sok kétségem van felőle, hogy a szelíd lelkű filológus vitriolos kritikát eresztene utána – amiben igaza volna, hiszen minden applikálás óhatatlanul egyszerűsítés, meghamisítunk mindent, amit az eredeti kontextusból kiemelünk, de mégis... Janus maga is tört hagyományt ilyen módon. Idetartozik az a futólag említendő aspektus, hogy nyelvben és időben is korlátozott a módszer hatóköre; a 16. század bonyolult válságjelenségeit, a 17–18. század szkepticizmusát, anti-szkepticizmusát, modernizálási törekvéseit már nem képes egyetlen elmélet kézben tartani, amely egyszerre filológia, filozófia és tudományelmélet – mert hiszen a 15. századi humanizmus fénykorában, ha csak rövid időre is, de paradigmátikus érvénnyel, ez valósul meg Itáliában.

A másik gyenge pontja Jankovits monográfiájának, hogy ő maga is „applikál”, ha másban nem, hát abban, hogy több ízben is nagy Janus-kutató elődje, Huszti József árnyékába húzódik. Huszti parafrázálja könyve bevezetésében, mondván, hogy az Janusban a mélységes őszinteséget, a belső formát, az eredetiséget, az egyéni hangot és – az epikus költészetben – „a nemzeti ügy őszinte átélését” tisztelte főként. Előszava végén Jankovits még rá is erősít erre azzal, hogy saját eredményeit értékelve kijelenti: Huszti József koncepciójához képest „változtatást legfeljebb a hangsúlyokban tehettem”.¹¹⁵

¹¹³ *I. m.*, 37–44.

¹¹⁴ *I. m.*, 18.

¹¹⁵ *I. m.*, 12.

Csakhog Huszti értékrendje nagyon is korhoz kötött, és bizony ma joggal kérdezhetné meg mondjuk egy horvát kolléga: ugyan melyik nemzeti érzés őszinte átélését látta Janusban felágaskodni? A magyarét vagy a horvátét? Ugyan melyik nyelv volt az az anyanyelv, amelyikről Janus lemondott a nemzetközibb latin kedvéért? Jankovits eredményei alapján biztos vagyok benne, hogy teljesen új Janus-képet lehetne és kellene is rajzolni, a nyugatra törekvés és a külföldi beilleszkedés kínjairól, a szellemi elítéléshez tartozás és a seholy-otthonlét, a talajtalanság ambivalens érzéseiről, a vonzó heroizmusról, amivel komolyan vette azt a – ma talán „európaiságnak” nevezhető – valamit, a humanitás műveltségességét és kultúrakultuszát, amelyet mesterei közül sokan hirdettek ugyan, de *sine ira et studio* kevesen hittek benne. Mi akadályozta ebben a szerzőt? Nyilvánvalóan ugyanaz, ami a munkában segítette: a filológiai maximalizmus. Úgy érezte valószínűleg, hogy a Huszti-féle szintézis átrajzolására, esetleg új, az övét felváltó monográfia írására akkor lesz képesített, ha a teljes anyagot áttekinti, nemcsak az epigrammákat és az elégiák egy részét. Hogy ez az idő Jankovits magával szemben támasztott igényességét kalkulálva mikor jön el, arról nekem vannak balsejtelmeim.

De nem akarok ítélni. Az *Accessus* szerzője választ adott egy elméleti dilemmára: a „régis vagy új elmélet” kérdése feloldható a múlt felől. A „régis” értelmezői lehetőség benne van a hagyományban, bármikor felvehető és folytatható, sőt, a jelen értelmezői teóriái is új fénytörésben mutatkoznak, ha saját – esetleg azóta megtagadott vagy elfelejtett – hagyományaikkal szembesítjük őket. A filológia visszavág. Ám volna két megjegyzésem. Először: visszavághat, de ez nem éppen energiatakarékos vállalkozás; sokat kell tanulni hozzá. Másodszor (és viszont): ha valaki teljesíti a penzumot, úgy érezheti, megérte. Végül is adott volt a lehetőség, a megfelelő „modern” elméleti irányok iránti vonzalom jegyében a szerző még ma is azon törhetné a fejét: vajon végleg kireflektálja-e magát a hagyománytörténelemből, ha valami határozottan mer állítani a *Fragmentum epigrammaticum alicuius ad Guarinum* címzettjének esetleges kilétéről és nemi identitásáról? Törhetné a fejét – de akkor még mindig csak a monográfia kilencedik lapján tartana az írással.

„Jónás és a cet”

Van, amikor minden nagyon összejön. Egy kósza felkérés, egy eredetileg nem túl súlyosnak ítélt téma – és az ember keze alól olyan tanulmány szalad ki, amelyről maga sem gondolta volna, mennyire fontos lesz, és mennyivel nagyobb hatású, mint egyéb, komolyabbnak szánt munkái. Azt hiszem, Oláh Szabolcsnak „nagyon összejött” a *Jónás históriájáról* szóló írása.¹¹⁶ Bravúros filológusi teljesítmény (a bibliai história négy különböző variánsát olvasta össze, kitüntetett figyelmet szentelve a Batizi András 1566-os Hoffgreff-énekeskönyvben szereplő változata és Bornemisza Péter 1582-i átdolgozása közti

¹¹⁶ OLÁH Szabolcs, *A használati variánsok intertextualitása Batizi András Jónás-históriájában (1541) = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, 2003, 14–40 (Studia Litteraria, 41).

intertextuális kapcsolatoknak) – és egyúttal egy rendkívül fontos irodalomelméleti kérdést is fölvetett. Köztudott, hogy Hans Robert Jauss egy kései, nagy hatású előadásában szolt a bibliai Jónás könyvéről, s paradigmaticus példáját igyekezett adni annak, ahogy a saját részlegességét szükségszerűen elismerő esztétikai olvasat még a Biblia közismert könyvének idegenségét is képes legyőzni, sőt, éppen az esztétikai tapasztalat segítségével tudja az applikáció mozzanatát végbevinni, ennek révén képes a szöveg választ adni az őt hitélmény és hittapasztalat nélkül megszólító „modern pogánynak” is olyan kérdéseire, amelyek az eredeti szerzői intencióban (bárki is a könyv szerzője) semmiképpen sem lehettek benne. Ezek közül az elsődleges kontextustól (ha egy ilyen bonyolultan rétegzett, interpolált szöveg esetében lehet szó ilyesmiről) legélesebben elütő kérdés politikai jellegű volt. Jauss Isten és Jónás viszonyában a „modern úr–szolga” kapcsolat prefigurációját látta, ám a vonakodó és sértődős próféta és a szándékát megbánó, a hitre tanítás munkáját humorral végző, rokonszenvesen következetlen Isten furcsa kommunikációja továbbblendítette a gondolatot, és azt a kérdést tette fel vele: „hogyan lehetne – teoretikusan szólva – Istent elgondolni, ha [a Jónás könyve] azt akarná számunkra demonstrálni, hogy mennyire más is lehet az autoritás? Hogyan lehetne – gyakorlatiasabb fogalmazással – megtörni egy túlbuzgó pártember dogmatizmusát és konszenzust létesíteni, ha a fegyelmezetségre vagy az értelemre való hivatkozás csődöt mond?”¹¹⁷

Nem követem Jauss argumentációjának menetét; fontosabb ennél azt hangsúlyozni, hogy módszertanilag milyen nagy tétje volt a kísérletének. Ő is érezte, hogy az irodalmi hermeneutika létjogosultsága valamiképp éppen a teológiai hermeneutikára vonatkoztatva vagy egyenesen annak ellenében, alternatívájaként szorul igazolásra. Ezért zárta ki szántszándékkal saját látóköréből a teológia tipológiai magyarázatát (Jónás leszállása a cethal gyomrába a Megváltót prefigurálja, aki majd három nap és három éjjel lesz a föld belsejében, mielőtt feltámadna), sőt, a Jónás könyvébe később betoldott részt is figyelmen kívül hagyta, amely éppen ezt az értelmezést előlegezte meg. De az allegorikus teológiai értelmezési lehetőségeket is pusztán a rögzítés kedvéért sorolja el a szakirodalom nyomán (pl. a hajósok viselkedése a pogányok megtérésének lehetőségét vetíti előre, vagy Jónás vonakodásában a zsidó nép Istennek való ellenszegülését mutatja fel a könyv szerzője), de ezekbe nem építi vissza az előzetes, még ismeretek híján végigvitt, a szöveg problematikus, „idegen” helyeit feltáró esztétikai olvasás eredményeit. Ehelyett a csodás elemekből és az elbeszélésforma irodalmi párhuzamaiból (a zsidó legendától Boccaccio *Dekameronj*áig) eredezteti a modern pogány olvasóban is megképző ellentétet a hatalom általános instanciája és az egyén ezzel szembeforduló partikuláris nézőpontja között, az egyenlő súlyú normák ellentmondásának ütközését, átmeneti feloldását és újraformálódását.

Oláh Szabolcs tanulmánya először a Batizi- és a Bornemisza-szöveg eltéréseire fókuszál, s kimutatja, hogy Bornemisza tudatosan, művészi céllal használta ki az intertextualitásban (és feltételezett hallgatóságának „előképzettségében”) rejlő lehetőségeket, még hozzá arra, hogy a „hivatása ellen háborgó próféta példázatát” az Isten által fölszólított,

¹¹⁷ Hans Robert JAUSS, *Jónás könyve: Az „idegenség hermeneutikájának” egy paradigmája* = H. R. J., *Recepcióelmélet, esztétikai tapasztalat, irodalmi hermeneutika*, id. kiad., 388; a hosszú passzust hangsúlyos önidézetként megismétli a tanulmány végén is, 395.

hivatala betartására intett ember „mindenkori képmására” alkalmazza.¹¹⁸ Egyben felveti és rögtön illusztrálja is a filozófiai problémát, nevezetesen, hogy van-e önálló léte egy szöveget értelmező szövegnek. (Nincs – és persze mégis van; az intertextuális kapcsolatok lánc a legfőbb autoritásforrásig, a Szentírásig vezet vissza.) Ám mindez csak bevezető Jauss eljárásának kritikájához. Oláh ugyanis megfordítja az irodalmi hermeneutika kérdését (milyen hatással van az esztétikai faktor működésbe léptetése a vallásos tapasztalatot kínáló és hitjellegű befogadást kívánó szövegek értelmezésére?) és visszakérdez: „Milyen hatással van a hit élményszerű megtapasztalása, következésképp a vallásos közvetlenség az esztétikai észlelés folyamatára?”¹¹⁹ Ezt a szálát visszafejtve felfedezi Jauss eljárásának generális hibáját: a szöveg olvasásából származható értelemképződés lehetőség-feltételeinek *leszűkítését* az esztétikai szempont kizárólagossá tétele által.¹²⁰ Ezután saját olvasatot ad, amely azt demonstrálja, hogy az olvasás nyomán kibontakozó hitélmény a korabeli olvasó észlelő befogadásában „a nyelv teljesítményében, az elbeszélés fordulatosságában talált bátorításra”.¹²¹

Azt hiszem, Oláh Szabolcs Jauss-kritikája nemcsak hogy elérte a célját, hanem annál többet is elért. Valószínű, hogy eredetileg csak a rendszer beépített hibáját szerette volna kijavítani, az esztétikai érdekű olvasatok kizárólagosságát oldani, felhívni rá a figyelmet, hogy a vallásos hangoltság más irányokat is felszabadít a befogadás előtt. Nem csoda, hiszen gondolatmenete onnan indult ki, hogy csak egy ilyen feltételezéssel tudjuk értékelni a tradíciót, a 16. századból fennmaradt szövegeket, végső soron tehát a kora újkori anyag közegeellenállása készítette arra, hogy megpróbáljon módosítani az irodalmi hermeneutika módszer kérdésirányán. Ám ezzel egyszersmind a rendszer korlátaira is rámutatott. Miért éppen Jauss történeti horizontvizsgálatának „javítása” során van szüksége a dialógusra hittapasztalat és esztétikai befogadás között? Mert látja, hogy Jauss már a maga hipotetikus értelmezői személyében is anakronisztikus és önkényes lépések sokaságát teszi meg a Jónás könyve idegenségének áthidalására, s mivel ismeri a kora újkori anyagot, könnyen el tudja képzelni, hogy az irodalmi hermeneutika mekkora zavara keletkezne, ha ebbe az eleve nem plauzibilis értelmezői szituációba bevonódna még egy 16. századi értelmező-újrairó szint... Észrevehető viszont, hogy a recepcióesztétika befogadási mechanizmusának jellemzői – történő megértés, horizont-elválasztás és egybeolvadás dinamikája, a megnyilatkozás aktuális jelentésének való mögékérdezés, a meg- (ki-) nyilatkozó teljes valójára irányuló megismerés, az applikáció azonnali visszacsatolása – a hittapasztalatban való részesülésre törekvő, általa is jól ismert 16. századi befogadói magatartás komponenseivel esnek egybe, de legalábbis nagyon hasonlítanak azokra.

Érteni vélem tehát, miért választotta éppen ezt az intertextuális helyzetet elemzésre. Érteni vélem Jauss felől, akinek vannak nyitottabb, a Jónás-tanulmányban hangoztatottaknál toleránsabb megfogalmazásai, amelyek az időbeli távolságból fakadó alteritást

¹¹⁸ OLÁH, *i. m.*, 23–24.

¹¹⁹ *I. m.*, 25.

¹²⁰ *I. m.*, 26.

¹²¹ *I. m.*, 28.

azzal kívánják áthidalni, hogy a nyelvi cselekvések „teológiai triádjának”¹²² irodalmi és beszédműfajokban megjelenő reprezentációit javasolják kutatni. A kutatás tétje: sikerül-e legalább részben az esztétikai közvetítés hatásköre alá helyezni, az irodalmi kommunikáció körébe vonni azokat az „idegen” szövegtípusokat, amelyek eredetileg a vallási, politikai, jogi stb. kommunikációban adják meg magukat szívesebben az értelmező kérdéseknek.¹²³ Oláh Szabolcs válasza, a történeti anyag vizsgálata nyomán: igen, de csak részben, és a két szempont (a hermeneutika esztétikai és a 16. század teológiai befogadásmódjainak hasonlósága révén) csak addig tartható együtt, az esztétikai és a teológiai olvasatok egymást támogató mechanizmusa csak addig működik problémátlanul, ameddig a szöveg, amire irányulnak, valamilyen közvetítéssel a Bibliából nyeri autoritását, esetleg egyenesen bibliai szöveg. Ilyennek minősül mind Batizi, mind Bornemisza bibliai története, mind pedig a bibliai Jónás könyve, amely a feldolgozás alapját adta. Ám amint elhagyjuk ezt a terepet, az esztétikum, az esztétikai problematikussá válik.

Plasztikusan érzékelteti a kemény határt az applikációs probléma. Jauss, a maga hermeneuta alapelveinek megfelelően, rekonstruktív és applikatív hermeneutika egységét tételezi fel, és kijelenti, hogy ha plauzibilis a jelentések rekonstrukciója, akkor az idegen szövegnek olyan kérdéseket is fel lehet tenni, amelyek „a szöveg létrejöttének idején még nem léteztek”,¹²⁴ „a mi korunkban viszont elgondolkodtató választ” kaphatunk rájuk.¹²⁵ Fel is teszi a fentebb idézett kérdést a humánus hatalom lehetőségéről, ami a *petitio principii* hibája miatt teljességgel inadekvát. Oláh Szabolcs, a maga verziójának előadása során, elismertli az alaptételt,¹²⁶ majd két kérdést is megfogalmaz. Az egyik a jaussi elmélet önellentmondását firtatja (tehát nem a Bornemisza-, Batizi-, s pláne nem a bibliai szövegnek tételik fel), a másik nem is kérdés, hanem állítás formájában formulázódik, és Jauss inadekvát kérdésfeltevését igazítja ki vele Oláh Szabolcs („a szöveg megformáltsága, motivikus építkezése [...] többször is jelet hagy Jónás jellemén: ebbe mintegy bevésszódik a *legteljesebb függőség általi szabadulás paradox tapasztalata*” – kiemelés a szerzőtől) – ez a válasz viszont, és a kérdés, amit implikál, tipikusan 16. századiak, azaz éppen hogy nem a mai megértés dinamikájából származnak.

Az irodalmi hermeneutika – ellentétben a Jankovits László kapcsán bemutatott „történeti poétikával” – a jelen felől próbál egységet olvasni a kora újkorai anyagba. Abban a formában, ahogy Oláh Szabolcs műveli, bizonyos határig hasznos támasza a filológiai

¹²² Az ember és Isten közötti viszony háromféle lehet: párbeszéd a kinyilatkoztatásban, elbeszélés mint a teremtés módusza és himnusz a dicsőítésben; vö. Hans Robert JAUSS, *Horizontszerkezet és dialogicitás* = H. R. J., *Recepcióelmélet, esztétikai tapasztalat, irodalmi hermeneutika*, id. kiad., 286–290.

¹²³ A tét persze tágabb értelemben politikai tét. Mint Jauss írja: „...az irodalmi hermeneutika most abban láthatja a maga esélyét, hogy tárgya – az ember tapasztalata a művészettel való produktív és receptív kapcsolat során – természetéből fakadóan még a leginkább kommunikálhatóvá teszi azt, amit a vallásos rituálé a be nem avatottak előtt elrejt, és a politikai-jogi dokumentum elfojt vagy elhallgat...” *Uo.*, 287.

¹²⁴ JAUSS, *Jónás könyve...*, id. kiad., 374.

¹²⁵ *Uo.*, 388.

¹²⁶ „...az évszázadokkal ezelőtti recepció rekonstrukciója nem kell, hogy útjába álljon azoknak az új kérdéseknek, amelyek a megértés dinamikájából származnak, s szükségszerűen eltérnek azokról a kérdésektől, amelyekre vonatkoztatva a maga idejében a szöveg válasz volt”. OLÁH, *i. m.*, 25.

megközelítésnek, de megvannak a maga korlátai. Igazán hatékonyak azon a terepen bizonyul, amelyen az esztétikai szempont alkalmazása összecsúsztatható a teológiai hermeneutika szöveginterpretációs eljárásainak valamelyik válfajával. Ez a kora újkori Magyarországon és Erdélyben nem éppen szűk terep, hiszen elvileg minden vallási tárgyú, hitélettel kapcsolatos szöveg beletartozik, de gyakorlatilag csak azokon a szövegeken produkál látványos eredményt, amelyek művészi céllal készültek. Minden egyéb esetben ugyanis felesleges tehernek bizonyul a bonyolult, kimondottan művészi szövegek értelmezésére képesített terminológia munkában tartása és együtt futtatása a tárgy megkövetelte hagyományos eszmetörténeti beszédmóddal. Nem véletlen, hogy Oláh Szabolcs az utóbbi időben más, sokkal tágabb kereteket engedő elméletek irányában tájékozódik, mint például a teológiai kérdések iránt különösen affinis luhmanni rendszerelmélet. A probléma azonban ezzel nincs megoldva, csak magára hagyva, ezért mielőtt továbblépnék, megpróbálom világosan formulázni.

Az irodalmi hermeneutikai megközelítésnek a kora újkori anyagon elsősorban az irodalomfogalmak eltérése miatt adódnak problémái. A mai műfaji kánonból kiindulva ugyanis sokszor irodalomnak értelmez olyasmint, ami a korabeli kánon szerint nem tartozhatott a költészet (körülbelül ez lehetne a mai „irodalom” megfelelője) körébe, amelynek két fő kritériuma a verses forma és a fikciósság volt. Ezzel a logikával nem számított a korban „irodalomnak” annak nagy része, amit ma a régi magyar irodalmi tanszékeken tanítunk, Andreas Pannonius királytükretől Károlyi Gáspár *Két könyvén*, Zrínyi *Áfiumán*, Pázmány prédikációin keresztül Rákóczi Ferenc *Vallomásai*ig. Ugyanakkor a história egyes műfajait akkor költészetnek érezték, ma az irodalom nevet sem érdemlik ki. A néhez rendszerezhetőség oka, hogy a kor átmeneti kor volt, egymás mellett élt benne egy kiterjesztő, minden írásos terméket „irodalomnak” (*litterae, res litteraria*) tekintő felfogás és egy másik, ami a hagyományos *poesis* szűkebb körére hivatkozott.¹²⁷ A mai „irodalom” viszont a költészethez képest túl tág, a *litterae*-hez mérten viszont túl szűk.

A rendszerezésre két lehetőség kínálkozik. Az egyik (Magyarországon ki nem próbált lehetőség) a szoros költészet-definícióból indulni és párhuzamosan vizsgálni, hogyan bomlanak fel a formai kötelmei, hogyan nyomul be saját elmélete, a poétika helyére a retorika, és ami talán a legérdekesebb jelenség: hogyan nyer a fikció-alapú meghatározás egyre nagyobb teret, miként legitimálódik a társadalmi diskurzustérben. Ebbe az irányba tartott már a nyolcvanas évek elején a hermeneutikai irányhoz sorolható Aleida Assmann,¹²⁸ s a fikció legitimmé válásának történetét írja a konstanzi iskola egykori vezéralakja, Wolfgang Iser, aki a beszédaktus-elmélet szellemes palinódiájától¹²⁹ jutott el egy szélesen értelmezett „irodalmi antropológia” elméleti projektjéig. Érdekes téma lehetne ilyen szempontból a történetírás elméletét, az ún. „ars historica” vitát megvizsgálni: itt igazán plasztikusan kirajzolódik a folyamat, amelynek során az arisztotelianus elmélet-

¹²⁷ Természetesen durva egyszerűsítésről van szó, az osztályozás kedvéért. Részletesebben a magyar szakirodalomban: SZILI, *Az irodalomfogalmak...*, id. kiad., különösen 124–182.

¹²⁸ Lásd a 18. jegyzetben *i. m.*

¹²⁹ Wolfgang ISER, *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*, Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 1978.

írók azzal próbálnak rangot szerezni a históriának, hogy egyre inkább nyelvileg megalkott voltát és fikciós elemeit állítják előtérbe.

A másik opció: a széles *litterae*-fogalomból kiindulni és a teljes kora újkori „irodalmi” korpusz mellett annak kommunikációs szisztémáit is befogni a kutatás rádiuszába. Ebben a paradigmában benne foglaltatik a hagyományos retorikatörténet és elviekben képes lenne azt az anyagot is kezelni, amelyet a történeti poétika, de ennél ambiciózusabb volna: rákérdezne ugyanis, mind az egyes diszciplináris területeken, mind pedig és főként a retorikaelmélet területén, a mondhatóság, a kommunikáció mint olyan ismeretelméleti és ontológiai előfeltételeire, azaz önmagát a mediális materialitás teóriáinak és a rendszerelméletnek a kivételével minden nyelvi közvetítettségű értelmezői rendszer történeti metaelméleteként definiálja. Ilyen irány már létezik Magyarországon, sőt, tudomásom szerint csak itt létezik: Kecskeméti Gábor művelői és „történeti kommunikációelméletnek” nevezte el.

„Alá? Fölé? Mellé?” (Történeti kommunikációelmélet és trópusfunkció-történet)

Kecskeméti 1998-ban publikált monográfiájában a halotti beszéd műfaján dolgozta ki azt a szövegelemzési módszert, amely a retorikatörténet hermeneutikai ihletésű metodikáját annak egy olyan pontján mélyíti el – még hozzá szisztematikus kutatással –, amelyet a vulgarizáló konvencionalista irodalom-felfogás hajlamos elhanyagolni. A szerző a retorikai kompetenciát mind a szövegprodukciónak, mind a -repciónak szükséges, ám nem elégséges feltételeként értelmezi. Úgy véli, hogy az absztrakt szabályrendszer konkrét megvalósulását két tényező is döntően befolyásolja. Az egyik a kommunikációs helyzet, amely megszabja a szöveget létrehozó szónok feladatát, illetve a hallgatóság (vagy a feltételezett olvasói kör) elvárásai, amelyek hatással lehetnek a szöveg műfaji jegyeinek alakulására. A másik: a szerző nem képes (mert nem elég felkészült) vagy egyenesen nem akarja (mert a kommunikációs helyzet felmérése során erre jutott) a rendelkezésére álló szöveggeneráló szabályokat mindenben követni, hanem kisebb vagy nagyobb részben a hagyományban és szokásban (*traditio, usus*) adott szerkesztési mintákra, argumentációs formákra, trópushasználati módokra támaszkodik. Kecskeméti felfogásában a szöveg a kommunikációs aktus egysége, amely akkor nyílik meg a történeti megismerés számára, ha az mind a tradíció és a szokás közvetítette, mind pedig a retorikai normában rögzített invenciók eljárások, elokúciós és szerkesztési elvek rekonstrukciójára vállalkozik.

A *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet* azonban nem keltett volna ilyen érdeklődést, ha nem csatlakozik hozzá egy elméleti összefoglaló szerepét betöltő zárófejezet, amely tudomásom szerint az eddigi legkomolyabb kísérlet volt arra, hogy kora újkoros kutató párbeszédet kezdeményezzen az irodalmi hermeneutika irányzatával. Kecskeméti a fejezetben pontról pontra szembesítette Jauss említett 1967-i kiáltványszövegét saját kutatásainak konklúzióival. Véleménye szerint „az itt tárgyalt irodalomfolyamat esetében indokolatlannak és felettébb problematikusnak mutatkozik többek között az irodalmi megértésnek az esztétikai megértéssel, az irodalmi tapasztalatnak az esztétikai tapasztalattal

való azonosítása”.¹³⁰ Ezt a sarkos állítást az irodalomfogalmak történetiségének vizsgálata alapozta, mondván, hogy az ebből adódó tapasztalatok nyomán „kimondható, hogy a bizonyos típusú szövegekkel érdeklődésük miatt rendszeresebben és elmélyültebben foglalkozók bizonyos kérdésirányok preferálásával teljesítik várakozásaikat”.¹³¹ Kecskeméti ezt az eklekticizmust persze csak mások számára engedte meg, magának nem. Hermeneutikai módszere koherenssé tételére azonban elégtelennek találta a Jauss ajánlotta recepciósztétikát, s azzal szemben Karl Bultmann heideggeriánus teológiájában találta meg saját, az esztétika helyett határozottan antropológiai érdekelttségű módszerének természetes hátszágát.

A kötet komoly kritikai visszhangot váltott ki; Bazsányi Sándor, Takáts József és Szilasi László írásai közül¹³² most csupán Szilasinak egy olyan, immár nem recenzióként, hanem tudománytörténeti vázlatként készült tanulmányát emelném ki, amely a retorikatörténeti kutatási irány összefüggésében helyezte el Kecskeméti monográfiáját, sőt, egyenesen a retorikatörténet záróaktusaként méltatta, mint amely eljutott saját módszertani alapvetése dialektikus meghaladásáig. Úgy vélte továbbá, hogy Kecskeméti a retorikai *elmélet* követése helyett a múltbeli alkotói és befogadói pozíciókban felfedezte az *úzus* szerepének fontosságát, s ezzel utat nyitott egy újfajta, immár nem az írás, hanem az *olvasás retorikáira* összpontosító vizsgálat számára.

Szilasi gondolatmenetének fő problémájára írásom első részében már utaltam: azzal, hogy a retorikatörténeti kutatásokat a történeti poétikával lényegében egynek látta (pontosabban azt sugallta, hogy utóbbi a nyolcvanas években átalakult az előbbivé),¹³³ szerintem éppen a lényegét fedte el, azt a problémát, amely a két irány közötti vitában megoldatlanul maradt. Az írás másik vitatható pontja egy elhamarkodott, vagy inkább kissé túlhajtott következtetés. Azt a véleményét, mely szerint egy adott korszak szerzői és olvasói nem feltétlenül vagy nem kizárólag valamely szabályrendszer útmutatása alapján fordultak a szövegek felé, hanem jelentős szerep hárult a tapasztalatból eltanult, a gyakorlatban megformálódott szabályokra, Szilasi így indokolja: „Ha ugyanis a korabeli olvasó éppen azért olvassa a számára létező irodalmi hagyományt, hogy olvasásával kitermelje a szövegekből az adott műfaj formateremtő elveit, azokat ekkor, az olvasás pillanatában, még természetszerűleg nem ismerheti, tehát nem is alkalmazhatja őket. Ha pedig ez így van, immár korántsem bizonyos, hogy a korabeli alkotás és a korabeli befogadás mindig ugyanazon a teoretikus bázison nyugodott volna...”¹³⁴

Én itt ellentmondást érzékelek: az az olvasó, aki műfajt konstituáló elveket szeretne kiolvasni egy szövegből vagy szövegegyüttesből, szükségképpen rendelkezik valamilyen műfaj- és szövegfogalommal, tehát nem léphet be ártatlan első bálozóként a hagyománytörténetbe. Szerencsés paradoxon azonban, hogy jóllehet az érvelés sántít, a vitat-

¹³⁰ *I. m.*, 243.

¹³¹ *I. m.*, 239.

¹³² Lásd a 104. jegyzetben hivatkozott szövegeket, valamint: BAZSÁNYI Sándor, *Zár és nyit (és nyit és zár)*, Budapesti Könyvszemle, 2001, 43–49.

¹³³ SZILASI, *A történeti poétika...*, id. kiad., 259–260.

¹³⁴ *I. m.*, 260.

ható évrre épített javaslat mégis rendkívül érdekes és megfontolandó. Szilasi ott kívánja felvenni a történeti poétika és a retorikatörténet által elejtett szálakat, ahol azoknak valóban van egy virtuális találkozási pontjuk: a trópusok, a költői nyelv és általában az irodalmi nyelvhasználat kutatásában. Saját feladatát a tropológiai olvasásmód történeti dimenzióinak bejárásában látja; az irodalmi és a köznapi nyelvhasználat feszültségét tropika és pragmatika harcaként felfogva az irodalomtörténetet trópus-funkciótörténeti keresztmetszetek és hosszmetsetek megalkotásának képzelel. Ez a koncepció kétségkívül vonzó perspektívát rajzol egy új irodalomtörténeti szintézis számára (azzal most nem foglalkozom, hogy az éppen készülő ilyen lesz-e vagy sem). A Horváth Iván által vázolt szkeptikus érvek ugyanis a kisebb alakzatokra nem terjednek ki; ezeknek van ugyan „tartalmuk” (a metaforák valamilyen referenciákat szükségképpen hordoznak), de az még elérhető a formalizált, nagy számokkal dolgozó elemzés számára is. Ha figyelembe veszem, hogy a Kecskeméti által a monográfiában vizsgált anyag hangsúlyosan nem költői anyag, valamint hogy a kutatására kifejlesztett módszernek kitölthető, de pillanatnyilag üres helye a költői nyelvhasználat alakzatainak vizsgálata, akkor azt kell mondanom, hogy a két megközelítésmód és főként érdeklődési irány a lehető legszerencsésebben egészítené ki egymást, és valódi lehetőséget jelentene mind a több mint két évtizede húzódozó elméleti gyökerű szembenállás felszámolására a régi magyaros közegben, mind egy új irodalomtörténet koncepciója körüli szakmai konszenzus kialakítására.

Érdemes azonban elgondolkodni két, egymással összefüggő kérdésen. Valóban problémátlan volna-e a két markánsan különböző megközelítésmód együttműködése egy irodalomtörténeti programban? Illetve: elképzelhető-e, hogy a Kecskeméti és Szilasi által képviselt irányzatok nem csak gyakorlatias szempontból tudnak együttműködni, hanem teoretikus szinten is kompatibilisek egymással?

Az előbbi kérdést illetően bizakodó vagyok, de mértékkel. A Szilasi által kínált „tropológia” a mai dekonstrukciós érdekeltségű interpretáció eszköze, s mint ilyen, nem a múlt hangjára való ráhallgatásban, a történetiség érvényesítésében érdekelt, hanem a „jelölés egymással szemben álló erőinek gondos előcsalogatásában”, majd azok révén a jelentések rögzíthetetlenségének illusztrációjában – végső soron tehát arra irányul a törekvés, hogy a szövegek korpuszát az interpretátor abszolút hatalma alá helyezze. Ilyen értelemben a dekonstruktív olvasatok valóban „gazdagodhatnak a jelek szerint nem csupán kizárólag allegorézisre hajlamos, de grammatikusan, retorikusan, logikusan és tropologikusan is olvasni kívánó elődök munkáiból”.¹³⁵ Minden hatalmat az olvasónak! – aki persze rögtön rámutat ezeknek az intencióknak a retorikailag konstruált voltára. Én egy picit kételkedem, menni fog-e így a „történetírás”... illetve az menni fog biztosan, csak az a kérdés, minek a története lesz: az irodalom(fogalmak)é, a trópus(funkciók)é vagy pedig a velük játszadozó értelmezői elmélet kialakulásáé? Hacsak nem tud elméletként is termékeny cserekapcsolatot létesíteni a másik megközelítéssel. De ehhez meg kell nézni, meddig tud ezen a pályán eljutni a Kecskeméti Gábor által követett módszer.

¹³⁵ *I. m.*, 262.

Nos, itt vannak jó jelek (ha jók). Meg rosszak is vannak. A halottibeszéd-monográfiában Kecskeméti még úgy nyilatkozott, hogy a dekonstrukciós megközelítés „legitim kérdésiránya” lehetne az ő irodalomszociológiai koncepciójának is, mert „a retorika ontológiai pozícióba hozatala [...] a mindennapi szöveghasználat irányába tárja a vizsgálat terepét, és a szövegvilág egészének nem deviációs (vagy a referenciális kontroll lehetőség nélkül állandóan deviációs) természete a szövegek funkcióira irányuló kérdések pozícióit erősíti”.¹³⁶ Ami, ha jól értem, annyit jelent, hogy csak a zöldfülű megélhetési dekonstruktor hadonászik félelmében a nagykéssel; az igazi, aki képes levonni a saját gondolatmenetéből adódó végső következtetéseket, szelíden kardjába dől, és derék pragmatikus válik úgy belőle. Az imént bemutatott Szilasi-tanulmányra reflektálva, újabb írásában Kecskeméti már nem ilyen megengedő; felhánytorgatja például az általam is hangsúlyozott logikai vétséget a hagyománytörténésbe „ártatlanul” belépő olvasóról, valamint nem fogadja el saját értelmezői rendszerének a történeti poétika keretei közé szorítását. Érvelésének éle azonban főként az olvasás szerepének túlhangsúlyozása ellen irányul. Szilasi azt feltételezte: „korántsem biztos, hogy maguk a régiek mindig minden szöveget a maga mércéjével mértek volna, sőt, nagyon is valószínű, hogy néha e mellé vagy (*horribile dictu:*) fölé odaállították a maguk mércéjét is”.¹³⁷ Kecskeméti viszont tudja, hogy nem mindegy, mit, mikor és hova teszünk, ezért egy ennél is szörnyűbb lehetőséget vázol: „...annyiban látom pontosítandónak az olvasás történeti retorikai kutatásának propozícióját, hogy a régiek, akik a szöveghez nem a maga mércéjét használták, hanem »nagyon is valószínű, hogy néha e mellé vagy (*horribile dictu:*) fölé odaállították a maguk mércéjét is«, a mércét gyakran (*horribile dictu*) a szöveg mércéje alá állították. Mindez azonban nem tarthatja távol a történeti poétika módszereivel kutató újabb recipienst attól, hogy a számára – választott módszertana miatt – nagyobb hozzáférhetőségi fokon megjelenő eredeti kontextust vizsgálat tárgyává tegye.”¹³⁸

De vajon tényleg olyan éles itt az ellentét, mint a szavak mutatják? Kecskeméti érvelése mögött elitista, arisztokratikus felfogás húzódik: egy korszak kommunikációs pozíciói a legfelkészültebb, a valóság nyelvi konstruálásának mesterfogásait hatalmukban tartó (és a világ nyelvi konstruáltságáról tudomással bíró) kommunikátorok tudásmezője felől írhatók le teljességgel. Tehát a leginkább szkeptikus álláspontok felől, mert annál „rosszabb” már nem következhet (nem kockáztatjuk, hogy a spektrumból kimaradjon valamely, a kérdéses korban ténylegesen megfogalmazódott relativista nézet). Kecskeméti tehát elutasítja Szilasi véleményének egy fontos elemét, de nem a *par excellence* dekonstruktivista alaptézist, hanem ennek a recepcióesztétikából átkölcsönzött meghosszabbítását, így felfogása továbbra is nyitott marad a retoricitás de Man-i értelmezésére. Ezek után annál izgalmasabb kérdés, miként lehet egy ahistorikus következményekkel járó nyelvfelfogással kompatibilis módszertanra olyan nagy meggyőző erejű irodalomtörténeti narrációt építeni, mint amelyet előbb a halotti beszédekről, az idézett hosszú tanulmányban pedig a *genus iudiciale* irodalmi applikációi kapcsán olvashatunk a szerzőtől?

¹³⁶ KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, id. kiad., 21.

¹³⁷ SZILASI, *A történeti poétika...*, 262.

¹³⁸ KECSKEMÉTI, *A genus iudiciale...*, id. kiad., 282.

A kérdés átvezet egy újabbhoz: miben haladta meg és formálta át Kecskeméti Gábor a retorikatörténeti módszert?

A retorikatörténeti iskola központi szereplőjeként Tarnai Andort jelöltem meg, a történet azonban nem nála, hanem Tarnai Eötvös collegiumi mesterénél, Horváth Jánosnál kezdődik, akinek narrációs technikáját (helyette az anyag maga beszél, ő csak szerény tolmácsként összegzi és szintetizálja, amit hall az idő messzeségéből) Kecskeméti Gábor is nagy sikerrel alkalmazza. De mi lesz a kezén a Horváth János-i narráció teleologikus szervezőelvével, az irodalmi alapviszony kifejlésének eredményével, a „közös lelki formával”?¹³⁹ Azzal, amelyről még a tudományos indulatmentesség példaképe, Tarnai Andor is a töle teljességgel szokatlan lelkesedéssel beszélt Horváth középkor-monográfiája új kiadásának bevezetőjében?¹⁴⁰ Kecskeméti kiiktatja a fejlődés koncepciót, mert nincs rá szüksége (egy korszelet műfaj-monográfiáját írja); a közös lelki formát pedig dekonstruálja, azaz visszavezeti a kommunikáció retorikai technikáira, amelyek minden korszakban, az övében is létrehozhatták azt, s így meglehet, hogy valós lét nélkül, a manipuláció mesterfogásainak eredményeként állt elő az erkölcsi (felekezeti, nemzeti stb.) közönség, akár egy halotti prédikáció közönségének soraiból, sőt, az is meglehet, hogy erről maga a prédikátor is tudott, de legalább azok a homiletika- és retorikaszerzők tudhattak, akiket a prédikátor imitált. Kecskeméti tehát nem pusztán az irodalmi anyagból kibontható társasviszonyok formájára figyel, hanem a társas viszonyba lépők megnyilatkozásainak feltételrendszerére, ismeretelméleti nézeteikre, a nyelv retoricitásához való viszonyukra kérdez rá minden esetben. Ez a mélyen pesszimista, a kommunikációra ítélt szubjektum magányát, a kommunikáció technikai artefaktum-voltát létadottságnak tételező szellemi alapállás alkotja meg, ha nem is saját genealógiáját, de a maga egyik lehetséges történeti prefigurációját az anyaga mögé rejtőző 17. századi kommunikátor alakjában (és távolabbi világirodalmi őset Montaigne-ben).¹⁴¹ Természetesen ott van, már a *Prédikáció, retorika, irodalomtörténetben*, az irodalmi alapviszonyban kialakul(hat)ó társas-morál lenyomata is: a negatív lenyomata. Ez a hiány az, ami összetartja a konstrukciót, ami a szó legszorosabb értelmében izgalmas, néhol hátborzongatóan izgalmas olvasmánnyá teszi ezt a nehéz szakmai szöveget. A fenti kérdésre adható válasz pedig ezek után egyértelmű: természetesen összeegyeztethető a két kérdésirány és módszertan, hiszen Kecskeméti saját maga dolgozta ki a retorikatörténetnek azt a metaelméletét, amely mögött ugyanúgy Nietzsche és *A morál genealógiájának* retorikai székszise mozgatja az értelmezői kompetenciát, mint akinek a köpönyegéből, *si licet parva*, Paul de Man és Derrida is előbújnak.

¹³⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* = H. J., *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 67.

¹⁴⁰ „...hallgatóinak utolsó nemzedékéhez tartozik e sorok írója is, aki [...] legelső kötelességének tartja, hogy tiszteletét, sőt, csodálatát fejezze ki egykori tanára, vizsgáztatója, ezúttal különösen a »Kezdetek« írója iránt”. TARNAI Andor, *Előszó az 1988. évi kiadáshoz* = HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931 (repr. Bp., Akadémiai, 1988), I.

¹⁴¹ Vö. KECSKEMÉTI, *A genus iudiciale...*, id. kiad., 280.

A Szilasi-féle kritika, majd a részletesen tárgyalt programtanulmány hatása tehát – vita a részletkérdéseken ide vagy oda – jelentős hatást gyakorolt: Kecskeméti, eddigi utolsó nagytanulmányában, *expressis verbis* is a „történeti kommunikációelmélet” keretében jelölte meg saját interpretációs gyakorlata bázisát, s az analízisre létrehozott módszertanból az analízis alapelveit magyarázó elméletet fejlesztett. A retorika ebben a felfogásban nem egyszerűen a különböző (mégoly megengedő kiterjesztéssel felfogott) „irodalmi” műfajok szövegszerkesztési, invenciós és elokúciós eljárásait kodifikáló *tekhné*, hanem a nyilvános társadalmi kommunikáció teljes vertikumán érvényes elmélet, amely a filozófiai igazságok természetét és a tudományos ismeretek közléslehetőségeit is meghatározza. Gondolatmenete végkövetkeztetéseként Kecskeméti le írja: a retorika reprezentációs képességét illető kérdések egyszersmind „ontológiai és episztemológiai kérdések”.¹⁴² Tagadhatatlan ennek az elméletnek a magyarázó ereje: már a monográfiában is eredményesnek és hatásosnak bizonyult az az eljárás, amely keretében a 17. századi nyugat-európai filozófia és tudományosság alapkérdesei retorikai, tehát nyelvfilozófiai ismeretelméleti oldalukról kerültek bemutatásra, majd ilyen formájukban szembesítettek a korabeli magyar „irodalmi” művekből (ez esetben a halotti beszédekből) kihámozható retorikai álláspontokkal. A módszer az ismeretelméleti reflektáltság szempontjából gyakorlatilag homogén hazai mezőnyt rajzolt ki, néhány meghatározó, markáns kivétellel – így egyfajta hierarchikus kánon megformálására is lehetőséget adott. Másrésztől viszont azt sugallta, hogy a magyar irodalmi diskurzusrend meglehetősen önelvű karakterjegyeket mutat, a kurrens retorikai elméletek mellett mélyen meghatározott marad saját, csak a szokás közvetítette tradíciója felől.

Véleményem szerint mégis ez az a pont, ahol érdemes vitát kezdeményezni. A kommunikációelméleti megközelítés ugyanis valóban termékeny szempontot képvisel, eredményei látványosak és meggyőzőek, Ramus és Derrida kokettálásának évadán¹⁴³ pedig az érzékenyen reagáló kritikai közeg is adott hozzá. Én azonban úgy érzem, éppen az oly sokat hangoztatott történetiség oldalán sántít az argumentáció. Állításom egyszerűen formulázható: egy adott kor kommunikációs gyakorlatát bár nem kötelező, de tanácsos olyan módszerekkel leírni, amelyeknek elméleti előfeltevései nem mondanak homlokegyenest ellent a kortársak kommunikációt illető meggyőződéseinek és vélelmeinek – ugyanakkor egy kommunikációelmélet nem attól lesz történeti, ha a korban is alkalmazott elméleti bázison és bevett terminusokkal tárja fel az adott kor kommunikációs modelljeit. Sőt, ezek használata csak bonyolítja a dolgot, mert nehezebbé teszi a történeti interpretációhoz feltétlenül szükséges távolság megteremtését.

Kecskeméti azt állítja, hogy a retorika nevezetes kora újkori „ramusi fordulata” valójában kettős fordulatot jelentett.¹⁴⁴ A francia tudós, elégedetlenül Arisztotelész következtetlenségével, aki két párhuzamos közlésmódot tartott fent, egyet a tudományos kommunikációra, egyet a populáris meggyőzés számára, szerette volna visszaállítani az egysé-

¹⁴² *Uo.*, 282–283.

¹⁴³ Donald R. KELLEY, *Horizons of Intellectual History: Retrospect, Circumspect, Prospect*, *Journal of the History of Ideas*, 48 (1987), 144–145.

¹⁴⁴ KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, id. kiad., 39; UÖ., *A genus iudiciale...*, id. kiad., 276–277.

get, és elegendőnek vélte egyetlen, a tudományosság igényeinek megfelelő argumentációs és közlésmód használatát. Ám ennek eredményeképpen ahelyett, hogy a szillogisztikus kutatás és a dialektikus közlésmód vette volna át a véleményigazságok feltárásának és az enthümatikus érvelésnek a helyét, a retorikai invenció és diszpozíció hatolt be a tudományos kommunikáció terepére. Sőt, nemcsak a kommunikáció terepére, hanem a megismerésére is: az invenció ettől kezdve nem a közvéleményben adott vagy az általánosan elfogadott igazságokkal megalapozható *locus*ok megtalálását jelentette (egy adott, lassan változó készletből), hanem a még nem ismert igazságok feltalálását (feltárását, felkutatását, megalkotását) is. S tekintettel a retorikai tudatosság magas fokára, ez az igazság-konstruáló folyamat nyelviileg is végig reflektált volt (nem véletlen, hogy vele egy időben tűnik fel a történetírás történetiségére reflektáló gondolkodásforma)¹⁴⁵ – ami pedig egyszerűen annyit jelentett, hogy az apodeiktikus igazságokat ettől kezdve a nyelv kategóriáiban kellett megalapozni és újrafogalmazni. Kecskeméti azonban az így létrejött pozíciókat (a retorika immár nem pusztán a meggyőzés vagy a gyönyörködtetés *tekhnéje*, hanem a tudományos kutatás módszertana és a teljes emberi tudásanyag reprezentációjának modellje) a fordulat után konstansnak tekinti. Az ebből adódó probléma kettős.

Egyrészt a megismerés és a tudásközvetítés Arisztotelész logikájára és dialektikájára épülő, azaz nem-retorikai modelljei és eljárásai nem szorulnak ki teljesen és végleg a nyilvános társadalmi kommunikáció bizonyos területeiről, s ezek meghatározó (a kommunikáció lehetőségeit és formáit is meghatározó) jelentőségű terek. Például a 16–17. század jelentős politikaelméleti alapszövegei (Botero *Államrezonja*, Hobbes *Leviathánja*), vagy a nemzetközi jog és a természetjog 17. századi, szintén a politikai diskurzust érintő nagy szintézisei (Grotius, Pufendorf, Thomasius munkái) egyaránt a retorikai szkepszis kihívására, annak ellenében adott válaszként fogalmazódtak meg.¹⁴⁶ Ugyanakkor a korszak magyarországi politikai nyelvei túlnyomórészt nem ilyen kontextusban, hanem a német protestáns egyetemek (Altdorf, Helmstedt, Wittenberg) szellemi kisugárzásában újraéledt politikai arisztotelianizmus közegében értelmezhetőek. (A kivételek – például a Lipsius-hatás – azért kivételek, mert nem ott.) Ebben a közegben a politika retoricitásából következhető szkepszist meghaladottnak tekintik. Hogy miért, és hogy az argumentáció mely stációin keresztül jutottak el eddig? – véleményem szerint egy történeti kommunikációelméletnek, ha valóban történeti, pontosan ezeket a pozíciókat és érvelésük belső koherenciáját kell feltárnia. Eljárhat ugyan valaki úgy is, hogy a politikát a morálfilozófia és a retorika hatásköre alól kivonó korabeli álláspontot oly módon dekonstruálja, hogy annak logikai „igazságairól” kimutatja nyelviileg létrehozott, retorikus természetüket. Ezzel nem is az a baj, hogy ne volna következetesen végrehajtható és legitim módon védhető eljárás. Inkább az, hogy figyelmen kívül hagyja nemcsak az adott álláspont képviselőjének, hanem az általa feltételezett vagy megcélzott olvasóközönség-

¹⁴⁵ Sándor BENE, *The „ars historica” Debate ...*, idézve a 46. jegyzetben.

¹⁴⁶ Richard TUCK, *The 'Modern' Theory of Natural Law = The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, ed. Anthony PAGDEN, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 99–119.

nek a retorikaellenes meggyőződéseit is, és a saját maga magasabb rendűnek tudott, kommunikációs természetű igazságaival fölülírja azokat.¹⁴⁷

Másrészt, ugyanez a mechanizmus megismétlődhet a kommunikáció teóriáin belül is. A retorika imént jellemzett kiterjesztő értelmezésének fogyasztói ugyanis a szelíd füevő humanistáktól (mint Montaigne és Erasmus) az ismeretelméleti relativizmus és történeti pirrhonizmus legvadabb ragadozóig (La Rochefoucault, Naudé) igen széles skálán helyezkednek el. Ha a kommunikációelméleti pozíciókat egy adott korszakra nézve aszerint hierarchizáljuk, hogy az ismeretelméleti tudatosságnak (pontosabban a nyelv retoricitásából fakadó kételynek) mely fokára jutottak el, akkor egy Derrida és de Man felől konstruált kánont vetítünk rá a korra, amelynek a Jauss-féle hermeneutikával szemben nagy előnye ugyan, hogy tág irodalomfogalmat implikál (és részben még egybe is eshet a korabeli kánonokkal), de megint csak nem történeti, illetve csupán egyfajta kvázi-történetiséget képes megjeleníteni. A retorika kiterjesztő felfogásaiban ugyanis Gorgiasz óta *folymatosan* ott kísért nemcsak a jogi, politikai, vallási kérdések diszkurzív kérdésekként kezelésének lehetősége, de az az opció is, hogy válaszait a diszkurzív pesszimizmus jegyében fogalmazza meg, tehát hogy szélsőségesen relativista definíciókat adjon mind az emberi nyelv kifejező képességéről, mind az ember megismerő képességeiről, mind pedig e kettőnek egymáshoz való viszonyáról. Ám a *rhetorica perennis* valóban *perennis*: azaz nemcsak a negatív antropológiát előállító pólusa, hanem az optimista módusza (Cicero, Petrarca, Pico della Mirandola, Vives) is folyton jelen van és ciklikusan visszatér a felszínre. Tehát például az emberi méltóságot éppen a retorikai képességben magasztaló, pedagógikus optimizmust sugárzó álláspontok kanonizálásával is elmondható egy koherens történet, a döntés a narrátor lelki beállítottságától függ (hol így van kedvem elmesélni, hol meg úgy). De ez nem történeti narráció lesz, annak ugyanis arról kellene számot adni, hogy egy adott korban és kulturális közegben mikor melyik retorika-módusz kerekedett a másik fölé, s mutatkoznak-e ilyen szempontból korszakhatárok, amelyek más eszközökkel nem elérhetők a kutatás számára?

Kecskeméti tehát a dekonstruktivista ajánlattól meglátásom szerint nem zárkózott el, sőt, ellenkezőleg: egy szofisztikáltabb és történeti kutatásra alkalmas változatát dolgozta ki a módszernek. A vonzalom a nemzetközi eszmetörténeti szakirodalom egyes trendjeiben támaszt is talált. Kecskeméti már a monográfia bevezető fejezetének végén megállapította, hogy a hagyományos retorikatörténeti kutatás szűkebben vett irodalomelméleti szempontjai nem lesznek elegendőek a korszak prédikátor-íróitól olvasható kommunikációelméleti nézetek kontextusba helyezéséhez. Az ilyen természetű kijelentések „nem érthetők meg, ha az irodalomelméleti jellegű tudományok keretein belül maradunk, hanem komplex művelődés- és eszmetörténeti szemléletre van szükség, beleértve a világ megismerhetőségéről, a felismert tények közölhetőségéről, kimondhatóságáról, a közlés és az ismeret, a közlés és a valóság adekvát megfeleléséről, a közlés értelméről, céljáról

¹⁴⁷ Sajnos abban, hogy Kecskeméti érvelésének ezen a döntő pontján rám hivatkozik (KECSKEMÉTI, *A genus iudiciale...*, id. kiad., 279), én is vétkes vagyok: van ugyanis mire hivatkoznia (BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a korai újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999). Azóta módosult a véleményem – de ez egy másik eszmecsere tárgya lehetne.

tett megállapítások feltárását. Mindezzel már az ismeretelmélet, a filozófia, a teológia kérdéseinél [...] járunk. Talán az egyetlen hely a modern szakirodalomban, ahol e lépés szükségességének belátása teljes nyíltsággal kimondatik, Nancy S. Struever tanulmánya.”¹⁴⁸

Az itt hivatkozott, a komplex eszmetörténeti vizsgálatok igényét megfogalmazó 1993. évi Descartes-tanulmány¹⁴⁹ után a szerző egy későbbi szövegében sommásan összegzi alaptézisét, ezúttal inkább innen idéznék néhány jellemző részletet: „Rhetoric most certainly is an art that teaches mastery of the techniques of persuasion, but rhetoric as well, most certainly, a mode of inquiry committed to understanding the psychology and sociology of its appeal and its effects in action. [...] a very large body of practical manuals and theoretical essays represent a very loose, indeed, ramshackle collection of discursive problems and solution all stained – dyed, to use Montaigne’s metaphor – by a discursive pessimism: by a constraint of negative definitions of the nature of both human discursive capacity and the relation of discursive to cognitive capacity; by the embedment of discursive practice in a matrix of communicative needs [...] the rhetorical tradition, I am arguing, bore the weight of Sophistic speculation throughout the history of European discursive disciplines [...] I recognize that I seem to offer a *rhetorica perennis*; but the perennial core is one that unifies, but at the same time permits extraordinary diversity in topic and technique.”¹⁵⁰

A kilencvenes évek elején Struever eszmetörténészként valóban szinte egyedül volt ezzel az állásponttal a nemzetközi szakirodalomban. Eredetisége abban állt, hogy a nem kimondottan történeti irányultságú általános retorikaelméletek között az ő módszere határozottan *történeti* érdeklődést és kutatási irányt képviselt.¹⁵¹ Stanley Fish egy áttekinthető írásában fel is sorolja távolabbi rokonait: Jacques Derrida, Paul de Man, Kenneth Burke, Roland Barthes, Hayden White és a többiek. Fish felosztásának (pozitív retorikák vs negatív retorikák, mindkettő implikálja az azonos irányú antropológiai meggyőződéseket)¹⁵² megfelelően tehát a Kecskeméti által választott és követett irány a negatív trenddel egyenlő, annak történeti változatát képviseli, s így már érthető – én legalább érteni vélem –, miért nem hadakozott hangosan a dekonstruktív olvasásmód lehetőségének felvetése ellen: azért, mert álláspontja valóban rokonítható azzal. Rokonítható, de nem azonos, lévén hogy mindig hangsúlyozza retorikai nézeteinek társadalomhoz kötöttségét, érdeklődésének erős irodalomszociológiai irányát. Hol lehet ennek viszonyítási pontja?

¹⁴⁸ KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, id. kiad., 33–34.

¹⁴⁹ Nancy S. STRUEVER, *Rhetoric and Medicine in Descartes’ Passions de l’âme: The Issue of Intervention = Renaissance Rhetoric*, ed. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York, Gruyter, 1993, 196–212.

¹⁵⁰ Nancy S. STRUEVER, *The Place of the History of Rhetoric in Intellectual History: the Early Modern Example*, Intellectual News, 1998, Spring, 32.

¹⁵¹ Lásd már első könyvét: Nancy S. STRUEVER, *The Language of History in the Renaissance: Rhetoric and Historical Consciousness in Florentine Humanism*, Princeton, Princeton University Press, 1970.

¹⁵² Stanley FISH, *Rhetoric = Critical Terms for Literary Study*, i. m., 203–222 (a felsorolás: 220–221).

Próbálkozzunk az analitikus filozófia berkeiben. Charles Taylor egy igen fontos, Rortyt bíráló írásában¹⁵³ olyan megfontolásokat hangoztat, amelyekből a „történeti kommunikációelméletre” nézve is fontos következtetések adódhatnak. Véleménye szerint a descartes-i episztemológia modelljét támadó relativista („realizmus-ellenes”) nézetek képviselői nem számolnak azzal, hogy bár az eszmetörténeti és filozófiatörténeti irányzatok sikeresen ingatták meg a világról való tudás egyértékűségében (*uniqueness*), az egymás érvényességét (sőt, egymás érthetőségét is) kizáró igazságokban való hitet, radikális szkepszisükkel azonban maguk is foglyai maradtak a kizárólagosságokra épülő episztemológiai modellnek. Hiszen ha azt hangsúlyozzák, hogy a párhuzamosan élő (korábban „lokálisnak” nevezett) igazságok között lehetetlen választani, akkor egy jellegzetesen premodern, korai felvilágosult értelmezői pozíciót kreálnak.¹⁵⁴

Az egyértékűség elutasítása ugyanakkor mindössze annyit jelent, hogy a régi módon (az általunk *ismert*, egyetemesen érvényes igazságfogalom felől) nem lehet védelmezni; ám nem jelenti sem azt, hogy egy általunk nem ismert igazsághorizont létét ne feltételezhetnénk, sem pedig azt, hogy adott szociális és szellemi kontextusban, amelynek magunk is részei vagyunk, ne kellene választanunk két állítás igazsága között. A választás feltehetően – mivel akár van transzcendens igazság, akár nincs, azt közvetlenül nem ismerhetjük – etikai jellegű lesz. Továbbá: az értelmezői pozíció mindenképpen maga is egy adott *helyen* van, elutasítva a mindentudó és mindenben illetékes szkeptikus nézőpont ubiquitását.

Taylor „kreatív újraírást” védelmező érvei a társadalmi gyakorlatból nőnek ki, az elhallgatott vagy szavak nélkül is működőképes kommunikációs praxisok explicitté tételére és megújítására irányulnak (a társadalmi tudattalan történeti kibeszélésére, a viselkedésünket szabályozó formulák genealógiájának nyomozására biztatnak). Ez valóban támpont. Kecskeméti, Taylor érvelésével egybehangzóan (s egyébként Tarnai Andor szellemében), nem hajlandó lemondani a szociológiai szempont érvényesítéséről, arról, hogy az általa feltárni szándékozott kommunikációs ismeretmezők társadalmi beágyazottságát, intézményesülési törekvéseiket, működési mechanizmusait vizsgálja. A továbbiakban én határozottan amellett érvelek, hogy a történeti kommunikációelmélet nem lezárója, hanem megújítója lehet a Tarnai Andor és mások által kezdeményezett retorikatörténeti programnak. Meggyőződésem szerint a történeti kommunikációelmélet – kidolgozójának intenciói szerint is – amellett, hogy megmarad alapvetően hermeneutikai típusú metaelméletnek, erős integratív képességekkel rendelkezik. Kompatibilis a dekonstrukció történeti érdeklődésű válfajával, de azt hiszem, nyitottnak mutatkozik majd egy intencionalista „szövegaktus”-teória irányában is.

¹⁵³ Charles TAYLOR, *Philosophy and Its History = Philosophy in History: Essays on the Historiography of Philosophy*, ed. Quentin SKINNER, Cambridge, 1986, 17–30.

¹⁵⁴ „Pure philosophical non-realism would make sense only for a subject who was thoroughly disengaged, who was equidistant from all cultures. A picture of the subject disengaged is, of course, another notion generated by the epistemological tradition. And this perhaps another respect in which those who conclude from the overturning of the epistemological model to a kind of ultimate non-realism show merely that they are as yet not fully emancipated from that model.” TAYLOR, *i. m.*, 30.

Abból indulok ki, hogy a régi magyar irodalomtörténet gyakorlati kompetenciájába tartozó szövegegyüttes műfajilag rendkívül heterogén, „szépirodalmi”, történeti, jogi, teológiai témájú, narratív és verses, fikciós és nem-fikciós, latin, magyar, német, horvát, szlovák nyelvű textusok tartoznak bele. Ha továbbra is valamilyen szempontból egységesnek szeretném látni ezt a korpuszt, akkor nyilvánvalóan nem a divatosság vagy újdonságérték alapján kell válogatnom a rendelkezésre álló teóriák között, hanem egy műfaji keretrendszerrel célszerű kidolgozni, amely képes egymással dinamikus viszonyba hozni (nem kalodába szorítani) a minden szempontból széttartó szövegeket, szövegtípusokat. Erre csak egy általános szövegelmélet alapján látok lehetőséget – s ilyenek tartom John Searle intencionalista beszédaktus-felfogását. Az intencionalitásról korábban már volt szó, de szükség van további distinkciókra is. Világos különbséget kell tenni az inherens és elsődleges, minden élőlényben meglévő félelmek, vágyak stb. között és a nyelvi vagy képi reprezentáció származtatott intencionalitása között (ennek alosztálya például a metaforikus intencionalitás). Ha szomjas vagyok (inherens intencionalitás), akkor ez az állapotom fennáll, függetlenül attól, hogy erről más mit gondol, vagy hogy milyen eszközzel fejezem ki. Maga a formulázható mondat („Szomjas vagyok!”) az alapintencióból származik, de nem azonos vele. Ezen a típuson belül az „A föld szomjúhozza a vizet” kijelentés nem verifikálható, mert a föld valójában nem szomjas – a „mintha” (*as if*) típusú kijelentés nem tartalmaz valódi – azaz természetes – intencionalitást. Az intencionalitás irányulhat létezőre, de nem létezőre is – félek a rendőrtől, félek a szellemektől –, vagy előfordulhat, hogy egyazon dologra több módon is irányul (félek az esőtől, remélem, hogy esni fog, vagy egyszerűen úgy vélem, hogy esni fog: a „tartalom” mindhárom esetben ugyanaz). A rendszerezést Searle azzal oldja meg, hogy az intencionalitás tartalmi mozzanatát, amire vonatkozik (esni fog), megkülönbözteti a módjától vagy típusától, azaz attól, ahogyan vonatkozik (félelem, remény stb.), és ezeket aszerint, hogy milyen irányát fejezik ki az egyén–világ kapcsolatnak, három csoportba sorolja:

világ → elme: az akarat, a vágyak és a szándékok osztálya, a világtól függ, hogy teljesülnek-e a vágyaim;

elme → világ: a hiedelem, az érzékelés és az emlékezet osztálya, a hiedelmen múlik, megfelel-e a világban reálisan létező állapotoknak;

„zéró irány”: különleges osztály, ahol a tartalom már létrejött, mikor a rá vonatkozó intenció-típus megjelenik, például boldog vagyok (mert süt a nap), sajnálkozom (mert megsértettem egy barátomat).

Mindezek a kapcsolatfajták beilleszkednek egy általánosabb konvenciórendbe, ami lehetővé teszi a működésüket; ezt a különböző szokásokból, biztosra vett előfeltevésekből és „know-how”-ból álló szabálykészletet nevezi Searle *background*nak, amely rész-

¹⁵⁵ Ismét emlékeztetnék rá: vázlatról van szó, a 2003-as előadás „csupasz” szövegéről, hiszen a téma teljes kidolgozása semmiképpen nem férne el ebben a terjedelmi keretben. A szakirodalmi hivatkozásokat az első két fejezetben találja meg az olvasó.

ben univerzálékát tartalmaz („deep-background”: előfele sétálunk), részben azonban kultúrafüggők (például az igenlést és tagadást kifejező fejmozgás iránya).

Az intencionalitás klasszifikálása azért fontos, mert erre építi fel Searle a maga Austinétól eltérő beszédaktus-értelmezését. Elképzelése szerint a nyelv mint szabálykészlet és jelentéspotenciál csakis az illokutív aktus jelentése révén vonatkozik a világra, ez a jelentés pedig – a fentiek értelmében azonos a származtatott intencionalitással. Elképzelhető a nyelvi jelentésnek olyan szintje, amelynek nincs valóság-irányultsága: ha nyelvgyakorlásként, azaz intenció nélkül, napos időben hajtogatom valamely idegen nyelven, hogy „Esik”. Az adott nyelv ismerője érteni fogja a jelentést, amely nem szorul további interpretációra. Szándékolt kijelentés esetén azonban mindig valamely inherens intencionalitás származtatott formájáról van szó – a hallgatónak tehát a fordított utat kell bejárnia, értelmezés útján kell az eredeti szándékig eljutnia. Hogyan megy ez végbe?

Először: Searle elválasztja az illokúció sikeres megvalósítását a benne foglalt kijelentés igazság- vagy őszinteség-kritériumától. A kommunikációs aktus sikere nem függ sem attól, hogy a beszélő igazat beszél-e, sem attól, hogy meg van-e győződve kijelentése igazságáról. (Az előbbi példánál maradva: az esőt illető kijelentésem egy ablaktalan helyiségben akkor is „sikeresen” elhangozhat, ha odakint nem esik, sőt, akkor is, ha erről én magam is tudok.) Másodsor: az intencionalitás-elemzés mintájára Searle megkülönbözteti az illokutív aktus tartalmi mozzanatát annak típusától („Kérlek, menj ki a szobából!”; „Kimennél a szobából?”; „Kimész a szobából” – mindhárom mondat ugyanazt *jelenti* nyelvi értelemben, azaz tartalmuk azonos, de a típusuk nem.) A típust ezek után azonosítja az illokutív erővel – ezen a ponton tér el Skinner felfogásától, aki közelebről nem határozta meg az illokutív erőben foglalt másodlagos jelentések természetét. Searle konstrukciója lehetőséget ad rá, hogy az illokutív aktusokat ne a mondatban szereplő ige jelentéstartalmával osztályozzuk, mint azt Austin tette, hanem a beszélő intencionalitásának típusai szerint, amelyek száma véges: három van belőlük (világ → elme; elme → világ; zéró irány). Tekintettel arra, hogy ezúttal az elme helyébe a származtatott intencionalitást hordozó, nyelvben adott kijelentés lép, a terminológia módosul, bár elvileg csak három típus létezhetne: szó → világ, világ → szó, valamint zéró irány. Searle az elsőt asszertív illokutív erőnek nevezi. Az *asszertív* illokúció típus a hallgatót a kijelentés igazságáról biztosítja azáltal, hogy reprezentálja a valóság egy adott állapotát; példái: a magyarázatok, leírások, elbeszélések, megállapítások, klasszifikációk; teljesülési feltételük egyszerűen az igazságuk vagy hamisságuk. A második eset, amikor a világ igazodik (vagy nem) a szóhoz, a *direktív* illokúció típus, amely azt kívánja elérni, hogy a hallgató a kijelentés tartalmához szabja a viselkedését; ilyenek a parancsok, a kérések, a rendelkezések; ezek nem igazak vagy hamisak – teljesülési feltételük az engedelmesség vagy annak elmaradása. A zéró irányú típus neve: *expresszív* illokúció, amely a beszélő intencionális állapotát fejezi ki, mint a bocsánatkérés, köszönetnyilvánítás, gratulálás, üdvözlés, kondoleálás; iránya azért nullfokú, mert az illokutív szándékban foglalt intenció abban a pillanatban megvalósul, amikor az illokúció végbemegy. Ezt a három alaptípust egészíti ki még eggyel Searle, mikor úgy véli, hogy az ígéreteket, fogadalmaikat és a garancia-adást nem tekintheti egyszerűen a direktív típus aleleteinek (önma-

gunknak adott utasítás stb.), mert az első teljesülési feltétele a hallgató reakciója, az utóbbiaké a beszélő kötelezettség-teljesítése, ezért ezekre egy külön „elkötelező” (*kommisszív*) kategóriát alkotott. Végül pedig külön osztályt hozott létre az expresszív típussal párhuzamos, de nem a beszélő intencionalitás-állapotát kifejező, hanem a külvilág állapotát megváltoztató illokutív erőre: a *deklaratív* típust. Ennek példái a legismertebbek (a változást azáltal érzük el, hogy nyelvileg reprezentáljuk az elérni kívánt változást): „Férj és feleség vagytok”; „Letartóztatom”; „Lemondok”; stb.

Searle a hatvanas évek vége óta többször, különféle formában fejtette ki sajátos intenció- és beszédaktus-felfogását, amit azért tartottam szükségesnek vázlatosan ismertetni, mert az idők folyamán több ponton is módosult, és úgy vélem, fontos körvonalazni, mi az, amit a jelen pillanatban is érvényesnek és vállalhatónak tart belőle.

Kiinduló kérdésem a speciális (irodalomtörténeti) értelemben: lehetséges-e az egyszerű megnyilatkozásoktól, a kommunikáció alapegységeinek számító mondatoktól elszakadva nagyobb, bonyolult művészi, imitációs eljárások figyelembevételével szerkesztett szövegek vagy szövegegységek értelmezése és osztályozása a nem erre specializálódott beszédaktus-elmélet segítségével? Talán igen, legalábbis érdemes megpróbálni. Searle maga azt mondja, hogy az illokúciós erő fentebb ismertetett kételemű tipológiája mindössze a tisztánlátást segítő modell, azonban a valóságban a legegyszerűbb performatív kijelentés is egyszerre több illokúciótípust egyesíthet magában. Márpedig ha ez így van, valamint ha figyelembe vesszük, hogy az írott szövegek jelentős része performatív mozzanatot tartalmaz, akkor a tipologizálásnak éppen hogy nagyobb szövegegységeken van értelme, ahol megállapítható a jelenlévő illokúciótípusok statisztikai aránya, s kimutatható valamelyikük (vagy valamely kombináció, arány) dominanciája. Amint tartalmi tekintetben sem egyetlen illokutív aktust valósít meg a szöveg, az elemzés mégis képes kell hogy legyen ezeket ésszerűen redukálni, úgy az illokutív aktus alapmódusza vagy típusa, a meghatározó illokutív erő is identifikálható, még ha több altípusból tevődik is össze. Egy pointillista festményt szemügyre vehetek közvetlen közletről, és akkor végtelenül bonyolultnak, pontok és színek elemezhetetlen halmazának látom – de hátrább lépve nézhetem a megfelelő távolságból, és akkor határozott alakok és színek bontakoznak ki a tekintetem előtt. Mondanom sem kell, a „megfelelő távolság” a festő szándéka szerint alakul.

Az értelmezendő szövegegység tehát – „rég Magyarországon” szempontból – a néhány soros misszilis levéltől vagy politikai propagandarigmustól a több száz oldal terjedelmű teológiai traktátusig vagy posztilláig terjedhet; lehet továbbá a mai értelmezésnek is megfelelően irodalmi (mint mondjuk Rimay *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán* című panasz-verse) és lehet nem-irodalmi (mint mondjuk Kovacsóczy Farkas dialógusa *Erdély igazgatásáról*). Az „irodalmisság” kérdésében Searle nem ad egyenes eligazítást, de jó kiindulópontot kínál. Egy gyilkosságról beszámoló újságcikk vagy egy keményszívű nőt megindítani igyekvő szerelmeslevél elhelyezhető a beszédaktus-rendszerben (mint az asszertív, illetve a direktív típusú illokutív aktusok példái). Jakobson a narrációt a referenciális nyelvi funkcióhoz, a *persuasiót* az imperatív funkcióhoz társítaná. De mit kezdenének a *Bűn és bűnhődéssel* vagy Balassi 57., „Én édes szerelmem...” kezdetű udvarló versével? Jakobsonnak a dolog nem okozna problémát, a

poétikai funkciót éppen az ilyen esetek számára létesítette; Searle osztályozásából viszont hiányzik a poétikai illokutív aktus. Alkalmatlan volna tehát irodalmi művek megközelítésére? Nem hiszem. Inkább azzal az esztétizáló nyelvhasználattal lehet a baj, amely egyes szövegeket reflektálatlanul (történeti önreflexió nélkül) irodalminak minősít, másokat meg nem. A Balassi-vers egyetlen sorára, szavára vagy trópusára sem tudok rámutatni mint az esztétikai hatás okára; de a szöveg szerkezetében vagy mélystruktúrájában (ha van ilyenje) sem fogom megtalálni a „remekmű” ismérveit. A versforma nem bizonyít semmit (bármiről írhatok bökverset, az még nem „irodalom”, a szó esztétizáló értelmében), a trópusok alkalmazása egy magas fokon retorizált jogi vagy történetírói szövegben is szembeötlő. Bízom az olvasóra a meghatározást? De hiszen ő sem a szöveg (még ha sokszor azonosnak is képzele magát vele). Nincs más megoldás, azt a disztinkciót vehetem csak alapul a vers és az említett szövegfajták között, amit már Arisztotelész is hangsúlyozott, a valóság és fikció közöttit. 'Költöni', alkotni, kitalálni latinul 'fingere', görögül 'poiein', azaz a költészet (= poézis) egész egyszerűen *factio*, az eredménye *res ficta*. Balassi verse költői fikció, versszerző találmány, az *inventio poetica* eredménye. Ez ugyan még nem oldja meg a problémát (államelméleti értekezést is lehet fikciós műfajban írni, mint azt éppen Kovácsóczy humanista dialógusa bizonyítja, és az *inventio poetica* fenti általánosabb retorikai értelmének is létezik szűkebb metszete, a 'fikción belüli fikció' műfaji elnevezésére), de legalább rávilágít, hogy a végleges megoldás máshol keresendő, ha van egyáltalán. Ezen a ponton volna érdemes és értelmes bevezetni, az Arisztotelész elméletét élesen kritizáló Francesco Patrizi nyomán, a fikciónak egy másik, alapvetőbb különbségtételt implikáló fogalmát és meghatározását. Patrizi a *fingerere* etimológiájából indul ki, amely görögül nem a semmiből alkotó kitalálást, hanem a kézműves tevékenységét, a „csinálást” jelenti elsősorban: *πλαττειν*. Ebből vezeti le az irodalom (nála: a költészet) definícióját, amely szerint a költő bármely tárgyról ír is, tevékenysége a lehetséges tematikus kombinációk kihasználása révén *csodálatot* vált ki, mert eltér a normától. De mivel a „norma”, a „normális” konvenció kérdése, és mivel a „csodálatos” sem csak két értékkel bír, a költőiség (irodalmiság) annak függvénye lesz, hogy a rendelkezésre álló anyagnak a hihetőség és valószínűség mely fokán álló elemeit milyen arányban vegyíti a költő. (Igazat is lehet tehát „fikcionálni”.) Az arisztotelészi „fikció” ennek a rendszernek csak az egyik lehetséges szélső értéke lesz, s vele együtt az „irodalmiság” – ez lesz az egyik következmény. (Ami persze érdekes következményekkel jár az arisztotelészi skála másik végpontján elhelyezkedő történetírásra is, de ezt most nincs tér részletezni.) A másik következmény a deviáció (az esztétikai élményt kiváltó „mirabile” eljárásának eredménye) relativizálódása: a deviáció nem valamiféle általános nyelvi kompetenciához képest lesz „eltérés”, hanem „a dolgok két rendjének” kombinációja révén. Ez a konstrukció fontosnak bizonyulhat a beszédaktusos interpretációelmélet szempontjából is, de ezt további kutatásoknak kell majd vizsgálni.

A fikció/nem-fikció dimenzió viszont már Searle rendszerében mindenesetre jól kezelhető: emlékezzünk vissza a mintha (*as if*) származtatott intenció-fajtára. Azt mondtam, ez nem-természetes intencionalitás hordozója – fiktív intencionalitást azonban tartalmaz. A fiktív szövegek felszínén nem jelenik meg kötelezően az „Érts feltételesen!” vagy a

„Vigyázat, költészet!” index (ha megjelenik, sokszor szándékosan félrevezető); a fikcionalitás nem alkot önálló nyelvi funkciót vagy illokutív erő-típust, mert nem a szöveg intencionális módusza, hanem a *logikai státusa*, amint Searle nevezi. Szerinte a fikcionalitás az olvasó és az író, a beszélő és a hallgató egyfajta paktumán alapszik, amelynek jegyében a fiktív szöveg mindenben ugyanúgy viselkedik, *mintha* reális volna, ugyanazok az illokutív erő-típusok jellemzik, mint a *non-fiction* szövegeket, csak az író és az olvasó közötti konvenció (egyetértés, a szó eredeti értelmében) egy másik logikai státust rendel hozzá: a feltételes érvényt, amelyben felfüggesztődnek a „komoly” beszéd referenciális vonatkozásai.

Az irodalmiság ezek után gyaníthatóan szintén egy hasonló, de szűkebb hatókörű *ad hoc* konvenció, az alkotó és az olvasók megállapodásának eredménye lesz. A beszédaktus-teória kifejlesztője, Austin közismerten elvetette a normális beszéd „komoly beszédaktusain” élőködő, „parazita”, színlelt illokúciókat, mint filozófiai szempontból irreleváns tényezőket. Searle, nevezetes tanulmányában (*The Logical Status of Fictional Discourse*, 1975) az irodalmiságot a fikcionalitáshoz képest definiálja. Először: megállapítja, hogy nem létezik olyan közös vonás vagy a közös vonásoknak olyan készlete, amely szükséges és elégséges feltétele volna egy szöveg irodalmiságának, az irodalmiság tehát csak „családi hasonlóságot” jelent egyes szövegek között (*family-resemblance*, mint Wittgenstein mondja). Másodsor: az irodalom valójában nem valamely, a szöveg szintaktikai vagy szemantikai szintjén megmutatkozó tulajdonság, hanem a magatartás- vagy viselkedésformáknak az olvasók részéről megnyilvánuló csoportja („roughly speaking, whether or not a work is literature is for the reader to decide, whether or not it is fiction is for the author to decide”). Harmadszor és végül: az irodalmi és a nem-irodalmi között nincs éles határ, ezek egymásba folyó kategóriák, éppen azért, mert konvenció kérdése, mikor minek olvas valamit az olvasóközönség. E konvencióknak természetesen tudatában van az író is (éppen itt a sajátos játéktere a tradíciókövetésre vagy a kódok átírására), mint ahogy az olvasó is ránevelődött korábbi olvasmánytapasztalatai alapján a fikcionalitás befogadásának standard módjaira; a két kategória tehát valamiképp komplementer, mégis az egyik erősebben befolyásoló, mint a másik. A fikcionalitás tehát a szöveg *logikai* státusa, az irodalmiság, mint sajátos kommunikációs (beszéd- és befogadás-) mód, a szöveg *társadalmi-funkcionális* státusa.

A hierarchikus viszonyt bizonyítja, hogy a fikcionalitásnak van funkcionális megközelítési lehetősége (hogyan működik?), az irodalmiság viszont nem válhat logikai tényezővé. Heltai Gáspár *Krónikáját* például ma inkább irodalomként, a *Magyarország története* tízrészes sorozatát meg inkább nem-irodalomként olvassuk. (Legalábbis én az elsőt tanítom régi magyar *irodalmi* szemináriumon, a másodikat nem.) Mindazonáltal könnyen előállhat olyan helyzet, amikor az utóbbi is irodalmi elemzés tárgyává válik majd – a Heltai-művel történetek tapasztalatából kiindulva elég, ha eltelik néhány száz év és nagyobb tényanyag birtokába jut a kutatás. Viszont a fikciós/nem fikciós tengely mentén erősebben kötöttek ugyanezek a szövegek: mindkettő magán hordozza, a címben adott műfajmegjelöléssel, a *non-fiction* indexet, és ha megvizsgáljuk a bennük fellelhető fikciós mozzanatokat, akkor azt találjuk, hogy ezek is az igazságkritériumnak való nagyobb

megfelelés céljait szolgálják (a „tízkötetes” egyes szerzői például gyakran nyúlnak az indirekt beszédmódhoz, ahol az elbeszélő szinte azonosul hősével, rekonstruálja annak belső monológjait – ősi technika, az *oratio ficta* megújításával –, ám ez nem az irodalmiságot hangsúlyozza, hanem éppen hogy az igazság *kutatásának* módszere). Egyszerűbben fogalmazva: az olvasók (és intencióik) változnak, a szerző marad. Az irodalmiságra vonatkozó konvenciók néha ugyanazon mű esetében is értelmezői közösségenként változnak: Anonymust ma a történészek megfelelő kritikával kezelendő, de valós eseményeket referáló forrásnak tartják, az irodalomtörténészek adottnak veszik „regényes” természetét és mint ilyet használják mentalitástörténeti és irodalomtörténeti dokumentumként, azt azonban, hogy *gesta* a műfaja, egyik közösség sem tagadja – úgy tűnik tehát, ismét csak a műfajindex az a közös minimum, amit tiszteletben kell tartani az értelmezés során, ez az index pedig a szerzői intencióból ered és éppenséggel a szöveg logikai státusát, fikcionalitásának fokát határozza meg.

Félretéve most egy időre a fikcionalitás kérdéseit (jóllehet, már most látható, hogy az a bizonyos „logikai státus” nem kétértékű, hanem kombinatorikus természetű lesz, és valamiképpen a dolgok valós és fiktív rendjeinek a szerzői intencióban prefigurált aránya jelenik majd meg általa), áttérek a műfajok kérdésére; ez az a pont ugyanis, ahol Szegedy-Maszák Mihály említett felvetését, amely az asszertív, direktív és a többi illokúciós módokat használja a „történetmondó helyzetek” osztályozására, kiterjeszhetőnek és elmélyíthetőnek látom, méghozzá a szövegek tartalmi vizsgálata felől. Searle szisztémája erre nézve csak némi korrekció árán adhat eligazítást. Ő ugyanis az illokutív aktusok kételemű (propozicionális tartalmat és illokutív módozt, más néven illokutív erőindikátort kombináló) tipológiáját a kommunikáció különleges eseteiben látja a leghasznosabbnak: „Nem minden beszédaktus megy úgy végbe, hogy az elhangzó mondatok szó szerinti jelentése a beszélő által szándékolt jelentéssel esik egybe. Valaki kérhet úgy is valaki mást a só átadására, hogy szó szerint azt mondja: 'Kérlek, add ide a sót!', vagy 'Add ide a sót!', de sokkal gyakoribb, hogy azt mondja: 'Ideadod a sót?', 'Ide tudnád adni a sót?', 'A sót szeretném!', 'Eléred a sót?', és így tovább. Az ilyen eseteket, amikor valaki közvetett módon hajt végre egy beszédaktust azzal, hogy egy másikat közvetlenül hajt végre, 'közvetett beszédaktusoknak' nevezzük.”

Későbbre halasztva azon esetek elemzését, amelyek valódi és egyértelmű közvetettséget tartalmaznak (mint *y* „Vizsgálata kell készülnöm” mondata, válaszként *x* javaslatára: „Menjünk moziba ma este”), úgy látom, a só-példákon szemléltetett indirekció mintha ellentmondást tartalmazna. Nem sokkal korábban Searle éppen azért kezdett a beszédaktus illokutív típusainak a tárgyi-tartalmi oldaltól független vizsgálatához és klasszifikálásához, mert érzekelte, hogy ugyanazt az illokúcióban megvalósuló szándékot (a jelentést, „speaker intended meaning” értelemben) a beszélő több eltérő módon is kifejezheti. Itt viszont azt mondja, az egyik beszédaktus helyettesítheti a másikat, ami veszélyes út kezdete: ha ugyanis igaz, akkor azt, hogy melyik is lesz a kettő közül a „valódi” illokúció és melyik az azt hordozó, közvetítő illokúció, a perlokúciós aktus, az olvasó/hallgató recepciója dönti el. Fennáll tehát az esély, hogy az elmélet felszámolja önmagát, és beleolvad egy hermeneutikai értelmező modellbe. Ám ez nem szükségszerű, ha

visszatérünk az eredeti konstrukcióhoz; ekkor azonban figyelembe kell vennünk azt, amit Searle módszeresen elhanyagolt, az illokutív aktus „propozicionális állítását” (*propositional statement*), tehát a beszédaktus módusza mellett annak tartalmi mozzanatát.

Elvileg végtelen számú tematikai kategóriában tehetek kijelentéseket. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy bizonyos témájú kijelentésekhez természetes módon illeszkednek bizonyos illokutív módusok, mások meg nem. Például egy közlekedési szabályt megfogalmazhatok direktív módusban („Jobbra hajts!”) vagy deklaratív módusban („Parkolni tilos”), de idegen tőle az elkötelező módus („Jobbra kell hajtanom”, „Itt nem parkolhatok”) és problematikus az átírása asszertív módusba („Itt az autók általában jobbra hajtanak”, „Itt autók nem parkolnak”), hiszen akkor éppen a szabály kötelező jellege válik kérdésessé, azaz a tartalmi mozzanat önzonosságát még fel nem borító variációs lehetőségeinek szélső határán járunk. Kétségkívül felfogható úgy is a dolog, hogy a szabályok asszertív vagy kommisszív módusba helyezői szintén egy adott intenciót valószínűsített meg az „eredeti” jelentéstartalommal kapcsolatban (az asszertív mód hozzárendelése az illemszabály felé tolja a parancsot, a kommisszív az erkölcsi mozzanatot hangsúlyozza, hogy az expresszív mód – „Örülünk, hogy itt nem parkolt!”, „Sajnáljuk, hogy jobbra hajtott!” – alkalmazásának lehetőségéről már ne is szóljak). Azonban ahhoz, hogy ezt az eltérést a módusváltásokkal érvényesítsék, léteznie kell valaminek a társadalmi kommunikációban, amihez képest az eltérés érvényesülhet. Ez a valami pedig nem a kijelentés tartalma, nyelvi jelentése (hiszen az a maga generikus voltában az ő hangszerelésükben is felismerhetően identikus maradt), nem is a kijelentés illokutív módusza (hiszen éppen azt cserélték le), hanem a kettő konvencionális kapcsolata. Azt feltételezem tehát, hogy bizonyos témájú kijelentésekhez tartozik egyfajta alapértelmezett módus (Searle kedves metaforáját kölcsönvéve: *default mode*), amely a társadalmi konvenciókkal együtt módosulhat ugyan, de meglehetősen stabil hozzárendelés lévén, a változás csak hosszú távú lehet. Searle indirekt beszédaktusainak ez az osztálya tehát nem indirekt, hanem módusváltásos; a módusváltás eredményeképpen a megnyilatkozások jelentéséhez valami olyasmi csatlakozik, amelyet nevezhetünk esztétikai minőségnek. (A fenti példákban a kommisszív váltás eredménye a komikus, az asszertív az ironikus, az expresszív a szarkasztikus minőség lesz.)

Ha mármost az elvileg végtelen számú illokutív tartalommezőt (az olyanokat, mint a „közlekedési szabályoké”) sikerülne ésszerűen csoportosítani és a csoportokon belül a *default mode*-okat, a szilárd hozzárendeléseket megtalálni, akkor a beszédaktus-elmélet intencionalista változatának irodalmi (azaz a nyilvános kommunikáció csatornáit magában foglaló) kiterjesztése, szövegaktussá transzformálása előtt nem állna további akadály. Az egyes szövegek szándékolt jelentései analogikusan megfeleltethetők volnának az elemi megnyilatkozások illokutív propozíciójának, a társadalmi kommunikációs mezők, amelyben elhangzanak, a lokúció nyelvi jelentésének, a szövegek modalitást hordozó formai és szemantikai jegyei az illokutív erő módusának illetve típusának. Természetesen nem áll szándékomban spekulatív alapon ilyen szisztémák felállításával kísérletezni. Inkább empirikus történeti ismereteimre hagyatkoznék. Előbb azonban egy pillanatra visszatérnék az intencionalitás definíciójához. Az imént elnagyoltan utaltam rá,

hogy Searle intencionalitás-fogalmába milyen kategóriák tartoznak: szeretet, gyűlölet, félelem, vélemény, szándék, akarat, szégyen, büszkeség... Amikor Searle rendszerezni próbálja ezeket, az első lépés, hogy megállapítja: egyeseknek van igazságkritériumuk (vélemények, hiedelmek), másoknak nincs (vágyak, szándékok). Ezért igazságkritériumok helyett „teljesülési feltételeket” (*conditions of satisfaction*) fogalmaz meg velük kapcsolatban. A második lépés: azokat az intencionalitás-fajtákat, amelyeknek ilyenjük sincs, visszavezeti elemibb típusokra (például a szerelem érzése a tárgyával kapcsolatos vágyakból és hiedelmekből áll össze), amelyek már rendelkeznek vele. Végso soron tehát egy hármastagolású rendszerhez jut: az emberi elme, intencióit a nyelvi reprezentáció fázisába átléptetve, három kategóriában képes megnyilvánulni – kijelentéseink kifejezhetnek ideát, érzést és akaratot. A mentális tartalmak azonban, amelyek a nyelv származtatott intencionalitásában jelennek meg, azonnal strukturáló tényezőivé lesznek a társadalom kommunikációs szisztémájának; ez az a pont, amelyen Searle nem lép túl, mivel az ő rendszeralkotó törekvése sikeréhez elegendő az interperszonális kommunikáció szintjén történő modellalkotás. Az általa kínált modellt a továbbiakban mintaként, az extrapoláció öntőformájaként használom a makroszintű kommunikáció csatornáinak áttekintésére. Ezeken a csatornákon szövegek közlekednek (pontosabban a történeti vizsgálódás számára többnyire csak ezek adtak). Ha a kiterjesztésnek bármilyen kicsi magyarázóértéket szeretnék biztosítani, akkor azt kell leírnom, hogy a nyilvános társadalmi kommunikáció szintjén a fenti hármasság milyen tematikus kategóriákba rendeződik. Ismétlem: nem kitalálnom kell spekulatív úton, hanem ismereteim, tapasztalataim alapján fel kell mérnem egy-egy korszakra vonatkozóan a publikus eszmecsere jellemző fórumait. Lehetnének ezek a kommunikáció intézményesült társadalmi fórumai, azaz valódi helyek, mint (a korai újkort tekintve) az udvar, a templom és rendház, a városi tanácsház, a vásár- és csatatér, az egyetem, a humanista *sodalitas*, majd akadémia, és így tovább. Ám ezek a helyek, bármennyire érdekes kutatási területek (a szó átvitt és szoros értelmében egyaránt), mégsem rajzolnák ki a társadalmi kommunikációnak a korra jellemző regisztereit, mert bár elvileg minden terepen jelen lehet minden tematikai kategória, de a valóságban vagy nincs jelen, vagy jelentős torzulást szenved. (Például a humanista morálfilozófiai diskurzus egészen másképp néz ki udvari, mint akadémiai közegben – de a teológiai kérdések megvitatásának sem adekvát terepe a városi magisztrátus ülésterme. Ezzel a torzító hatással magyarázható többek között az udvari kultúra kutatásának nagy európai *boomja* a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján és lecsengése a kilencvenes években.) Magukat a tematikai kategóriákat azonban fel lehet sorolni, még akkor is, ha egyetlen felsorolás sem lehet tökéletes (vagy túl részletes, vagy túl vázlatos lesz), és ha nem is kötődik mindegyik reálisan létező intézményekhez.

Az ideák és a verifikálható hiedelmek, vélekedések kommunikációs terepe a humaniorák (*studia litteraria*), a textológiával, a poétikákkal és retorikákkal, a történiával és amit akkor természettudománynak (*philosophia naturalis*) neveztek (orvostudomány, matematika, asztronómia). Erre a szinkretikus együttélésre jó példa lehet a Vitéz János körül Budán, Váradon, majd végül Esztergomban szerveződő, egyre bővülő humanista kör, bécsi és krakkói egyetemi kapcsolatokkal; a *sodalitas* tagjai kiemelt figyelmet szenteltek

az asztronómiai témájú kódexek emendálásának. De említhetném a közép-európai viszonylatban különösen gyakori humanista orvos szerepét, mondjuk Galeotto Marzio emblematisz figurájának felidézésével, hogy a ma már szokatlan határeseteket közelebb hozzam. A hiedelmek egy speciális intencióegysége, a hit, a vallási szférában kommunikálható, a prédikáció populáris regiszterétől a teológiáig. Az érzéseknek van egy olyan osztálya, amely a közvetlen társadalmi létezéshez kötődik, a birtokolt javak és szabadságok biztonságával vagy bizonytalanságával kapcsolatos félelemben vagy elégedettségben nyilvánul meg; ez az elemi életérzés a társasléti kölcsönös előnyössége, a javak cseréjének igazságossága és biztonsága körül forgó jogi diskurzusban kommunikálódik. A jogi diskurzus tudományos regisztere, a *scientia civilis* természetesen mindig aspirált arra, hogy a teljes emberi episztémét átfogó rendszert alkosson, a filozófiát is magába foglalva (ez az ambíció még a fakultások középkori vetélkedéséig nyúlik vissza), de ekkor már a jogi diskurzus zárt, a többitől jól elkülöníthető rendbe szerveződik. Az érzések és a szándékok egy másik csoportjának kommunikációs terepe a kora újkorban az erkölcsi kérdések körüli diskurzus, az etika; a társadalom jog által nem szabályozott működésének kívánatos normái közvetítődtek benne. Teljes „fakultássá” sohasem nőtte ki magát, de gazdagon tagolt kommunikációs típusaival (nevelési értekezések, üzleti etika, katonai viselkedésszabályok, humanista illemtanok és ellenillemtanok, prédikációkba tagolódo pedagógikus gondolatmenetek, exemplumok) és társadalmi regisztereivel (udvari etikett, céhes szabályok, kolostori rendtartások) jól észrevehetően önálló tematikus terepet képez. Tudományos regiszterében nem az igaz/hamis apodeiktikus kérdései, hanem a gyakorlati okosság, a *phronészisz* dilemmái körül folyt az eszmecsere (kategóriái a jó/rossz, helyes/helytelen, erényes/bűnös stb.) Végül pedig az akarat, a társadalmi közösségre irányuló szándék kifejeződésének új, a vallási, a jogi és az etikai területektől emancipálódo szférája a politika, amely éppen a kora újkorban építi fel saját kommunikációs regisztereit, társadalmi intézményrendszerét (jó példa a fejedelmi tükör műfaja, amely a morálfilozófiától halad az uralkodás technikai kézikönyvei felé; egyetemi fakultásokon oktattott politikatudományról azonban csak a 17. századtól beszélhetünk).

Röviden: ezek lehetnek azok a kommunikációs terek, amelyeken a három intencionalitás-típus tematikai makrokategóriákat alkotott a tágan értelmezett kora újkor folyamán. Hangsúlyozom, hogy bár igen stabil struktúráról van szó, ez nem ahistorikus, hanem empirikus munkahipotézis-modell: a történeti kommunikációelmélet egyik fontos feladata lehet a nyilvános kommunikáció tematikus kategóriái közti tektonikus mozgások, lassú átrendeződések figyelemmel kísérése, a feltevések verifikálása vagy módosítása. A kronológia területenként, kultúránként, nyelvenként eleve változó lehet, s minél közelebb lépünk az anyaghoz, annál inkább értelmét veszíti minden osztályozás – de hát a „dolog”, azaz a történeti kutatás természete már csak ilyen. Mindazonáltal megemlítem mondjuk az itáliai perspektívát: Gian Maria Anselmi professzor kronológiai impressziói igencsak elgondolkoztatóak; Dantétól számítja a politikai szempontokat is implikáló „morál bölcsességének” felülkerekedését más nézőpontok felett, és a 16. század középső harmadában regisztrálja az irodalmi episztémé „hermeneutikai fordulatát”, amely Tasso enciklopédikus művében, az *Il Mondo creató*ban érhető tetten és egyenesen vezet a ké-

sóhumanizmus európai panszófikus törekvéseihez (Alsted, Comenius, Kircher). Érdekes egybeesést mutat ez az elképzelés Kelemen János egyéb – nyelvfilozófiai – szempontból is rendkívül inspiratív új Dante-könyvének Imbach tézisével új érvekkel megtámogató és kibontó gondolatmenetével, amely szerint az *Il convivio*ban szereplő tudományfelosztás, bár arisztotelészi logikát követ, de gyökeresen átrajzolja az emberi tudás alaprajzát, „az ’első filozófia’ funkcióját Arisztotelésszel szöges ellentétben a metafizikáról a morálfilozófiára ruházza át, s kimondja a gyakorlati ész primátusát”. A 16. század közepi fordulat más területen is sokszorosan igazolódik, gondoljon vissza ki-ki a Ramus szerepéről mondottakra vagy a Bodin és Patrizi által a historiográfia elméletében végbevitt forradalomra. (Ezért nagy a kísértés, hogy a történetírást is önállósodó, lassan emancipálódó területnek vegyük.) Más kérdés, hogy egyéb területek és kultúrák figyelembevétele, vagy esetleg a vallási regiszter kitüntetése egészen más periodizációt is eredményezhet, és az is, hogy a korszak végét illetően már nem ilyen nagy az összhang (talán a Descartes és Grotius eszméit elsajátító és gyakorlatba átültető tudós-nemzedék, a 17. század második felének a természettudományt a humaniorákból végleg kiszakító generációja jelölhet ésszerű határpontot, legalábbis egy ilyen nagyléptékű klasszifikálás számára, de, ismétlem, a részletek mindig sokkal érdekesebbek).

Jog, humaniorák, esetleg a história, etika, politika, vallás – ezek volnának tehát, ha mégoly durva közelítésben is, azok a keretek vagy öntőformák, amelyek a korai újkorban az emberi megértést és tudást mintegy előrendezik, prestrukturálják. Változás bennük csak lassan megy végbe (de végbemegy, gondoljunk a gazdasági diskurzusterap megnyílására a 18. században vagy a kommunikációról szóló kommunikáció, a közvélemény-, majd média-diskurzus 20. századi robbanására). Ha meghallgatom egy 15. századi humanista beszélgetés hangfelvételét, vagy ennek hiányában elolvasom az egyik résztvevő utólag készített dialógus formájú feljegyzését (s zárójelbe teszem az eltelt századok folyamán felhalmozódott tudást, illetve a nyilvános diskurzusok *mai* térképét, például a közvélemény-formálás technikáiról szerzett információimat és előítéleteimet), akkor a közelebbi kontextusról való minden egyéb előzetes ismeret híján is, pusztán a tematikai kategóriák birtokában, képes leszek elhelyezni a szöveget a fenti kommunikációs térképben, a gyűjtőkategóriák valamelyikébe ugyanis szükségszerűen beleesik. A beszédaktus-teória terminusaiban ez a lokúciós jelentés szintje (Saussure-nél a *langue*, Priscianusnál a *vox inarticulata* szintje), az illokutív aktus megvalósításának potenciája, de – és itt az eltérés, amit a teória klasszikus változataival szemben javaslok – dialogikus, társasnyelvi szempontból ez nem eleve adott, a nyelvhasználó társadalommal mintegy veleszületett mezők kitöltetlen rendszere, hanem éppen ellenkezőleg, előzetesen „telebeszél” és „teleírt” tér, amelyben valamiképpen nyomot hagytak a korábban megvalósult illokúciók, sőt, lényegében azok hozták létre, a benne húzódnó határokat, barázdákat, kiemelkedéseket és lapályokat az elhalt, használaton kívüli illokúciós „propozíciók” egymásra rakódott üledékrétegei alakították ki (és formálják folyamatosan). Amikor Quentin Skinner, zárójelbe téve a maga modern politológiai tudását, próbálja a kora újkori anyagból kiválasztani azt, ami „politika” (vagy *per analogiam*, a jogtörténész, a történeti reflexiót végző filozófus vagy teológus és egyéb „régimagyarosok” a maguk anyagát), akkor ezen

a hatalmas ásatási területen igyekszik kijelölni az általa feltárható részt; egy mélyebb rétegmetszetben, azaz a korszak első felében, máshonnan idekeveredett törmeléket rostál, teológiai traktátusokat, prédikációkat, morálfilozófiai és jogtudományi, esetleg a neveléssel kapcsolatos humanista szövegeket talál, egy, a „felszínhez” közelebbi metszetben, a kora újkor második felében – mondjuk Macchiavellitől kezdve és Bodintól majd Boterótól egyre inkább – politikatudományi értekezéseket is olvashat, azaz viszonylag egynemű üledékréteget vizsgál. Amikor Reinhart Koselleck a fogalmak történetét írja, akkor a szándékok, érzések, ideák közvetítésének történeti jelentéssémáit igyekszik rekonstruálni, olyan mélyfúrások segítségével, amelyek megmutatják a sémák tematikus rendszereinek említett „tektonikus” mozgásait. Amikor egy adott szöveg betagoódik valamely tematikus csoportba, akkor éppen a fogalomhasználatban mutatkozó változás a legjobb indikátor arra nézve, hogy melyikbe tagolódik be. (Ám arról a puszta fogalom maga semmit nem mond, hogy az adott környezetben hogyan, milyen módozatban kellett érteni.)

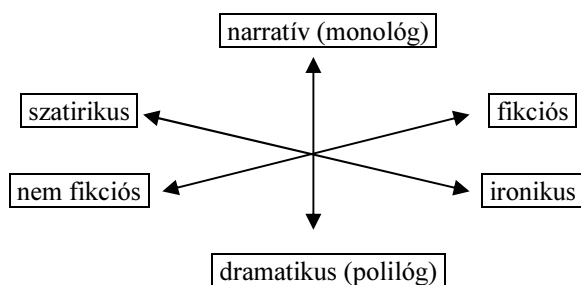
Az interpretáció második szintjén kerül szembe a történész (itt a lehető legtágabban értve a kifejezést, azaz a *res litteraria* kutatója) a diskurzusokról fennmaradt feljegyzések, a szövegek származtatott intencionalitásából eredő problémájával, a „történeti illokúció”, a szövegaktus elemzésének nehézségeivel. Nem bonyolódna itt bele az intenció vs kontextus elsőbbségének skolasztikus vitájába; fontosabbnak tartom rögzíteni: az interpretációnak ez az a szintje, ahol meg kell állapítani, hogy az illető szöveg a tematikusan prestrukturált kommunikációs mezők melyik nyelvjárását beszéli. Tehát: ha jogi szöveg, a *mos Gallicus* vagy a *mos Italicus* közegében „él”, ha politikai, az abszolutizmus vagy a republikanizmus valamelyik dialektusát beszéli, ha „filozófiai”, akkor arisztotelészi szillogizmusokkal, ramusi dichotómiákkal vagy baconi indukciókkal dolgozik, ha történetírás, akkor a tacitista tradíciót vagy a liviusi modellt követi, és így tovább. Ezek ismeretében lesz megállapítható, hogy az adott szöveg mennyiben hagyománykövető, illetve szerzője miben és hogyan képes megújítani a használatba vett „dialektust”. Minden egyes esetben külön tisztázandó a szöveg által illokutív aktusként megvalósított komplex kijelentés „őszinteségi kritériuma” (ez ismét Searle-től származó terminus, a derivált intencionalitás szintjén ez a korábban tárgyalt „teljesülési feltétel”, *condition of satisfaction* megfelelője). Természetesen legitim eljárás Kecskeméti Gáboré, aki ezt a faktort retorikai vetületben mint az ismeretelméleti tudatosság fokát és a megszerzett kommunikációs kompetenciák alkalmazási módjait veszi figyelembe, de hátrányai is vannak. Ahogy az előző, prestrukturáló értelmezési szint leírható retorikai terminusokkal (a jognak saját *genusa* van, a *iudiciale*, a vallási kommunikációhoz Melancthon rendelte hozzá a *genus didascalicumot*, a politika a *deliberativum* terepe, Bacon és Descartes tudományos forradalmát az „új retorika” igyekezett közvetíteni stb.), úgy ez a szint részben a topikával, részben pedig a *status*okkal modellálható (milyen alaphelyzetet teremt az író, hogyan határozza meg az ügy természetét). Ugyancsak itt köttetik meg az a paktum, amelynek értelmében az adott szöveg az *inventio poetica* vagy az *inventio rhetorica* szabályainak megfelelően akarja elfogadtatni magát. Ám amint a „grammatikai jelentés” közegében a retorikatörténeti megközelítés horizontján kívül rekednek azok a diskurzustípusok, altípusok, amelyek nem fogadták el a retorika fennhatóságát (a jogtu-

dományban például csak a 16. század végétől figyelhető meg a *genus iudiciale* mint interpretációs módszertan eljárásainak behatolása, de a hagyományos értelmezési metódika megvívja vele a maga harcát és végül sem győztesek nincsenek, sem legyőzött fél nem marad a csatatéren) – úgy az illokúció tartalmi szintjén a retorikatörténetre koncentráló történeti kommunikációelmélet nehezen tudja a hálójába fogni azokat a „nyelvjárásokat”, amelyek a dialektika, sőt egyenesen az apodeiktikus logika bizonyítási és kommunikációs metodikáját használják. De még a sajátjának érzett enthümatikus érvelés terepén is akadhatnak gondjai, hiszen egy-egy beszédmod elemzésében csak az általános érvek (*koinoi topoi*) analízisére vállalkozik, amelyek egyaránt „alkalmazhatók jogi, természeti, politikai és sok más, fajban eltérő területre”, a különös érvek (a természetből-cselet, a jog, az etika stb. sajátos premisszái) már kívül esnek kompetenciáján. Pozitívumaként említhető ugyanakkor a retorikai alapozású kommunikációelméletnek, hogy kifinomult eljárásokat alakított ki az illokutív szövegaktus egy olyan tartalmi mozzanatának megragadására, amely közvetlenül a perlokúcióra mutat: a komplex megnyilatkozások az esetek többségében explicit vagy közvetett módon, de megadják a saját nyilvánosságuk körére, típusára vonatkozó értelmezési utasításokat. A nyilvánosságon itt természetesen egy olyan vízió értendő, amelyet minden szöveg implikál saját elhangzásának ideális akusztikai feltételeiről. E feltételek nem teljesülhetnek ugyan maradéktalanul a valós olvasók/hallgatók reakcióiban, ám éppen a két modell küzdelme, feszültsége adja meg a szövegszerű kijelentések értelmezésének történeti dinamikáját.

Az illokúciós szövegaktusok tartalmi szintjén sajátos módon érvényesül még egy formai kritérium is. Nevezetesen, hogy a szöveg monologikus, dialogikus vagy polilogikus reprezentációs eljárást választ. Ez persze legalább annyira tartalmi, mint formai kritérium; pontosabban nem a kijelentések tartalmát közvetlenül befolyásoló, hanem a tartalmi kategóriák belső osztályozását megvalósító formai kötelem. A monologikus és a polilogikus reprezentáció a narratív és a dramatikus módokat különbözteti meg a *genette-i mode* értelmében, amely Arisztotelészen keresztül a platóni felosztásra megy vissza: egy beszélő, több szereplő, illetve a két eshetőség kombinációja (elbeszélő kommentálja a dialogikus illetve polilogikus egységeket). A felosztás persze érvényes mind a fiktív, mind a nem fikciós „szerződéstípusra” olvasó és alkotó között (a retorikák Arisztoteléstől és Cornificiustól megengedik, sőt, bizonyos esetekben egyenesen tanácsolják a fiktív narráció és dialógus beiktatását az egyébként nem fikciós és alapvetően monologikus *genus iudiciale* kommunikációs helyzetében), másrészt pedig erősen sematizáló, hiszen ritkák az ilyen szempontból tiszta típusok. Az mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy a monologikus vs polilogikus reprezentációs módok közötti választás az illokutív intenció felől determinált, s lényegében minden más, formai természetű opciót megelőz (mint például a stílusra, a szöveg terjedelmi kötöttségére, metrikus vagy prózai formájára vonatkozó preferenciákat), ezért inkább tekinthető tartalmi, mint formai kritériumnak. Ha nagyon túhegyre venném, azt kellene mondanom, hogy szorosan összetartozik a fikciós vs nem fikciós döntéssel a szerzői intenció szintjén, végső soron tehát azzal együtt, azzal kombinálva határozza meg egy szöveg logikai státusát, legalábbis a szerző és az implicit olvasó közötti megállapodás értelmében. Mondhatja ugyan valaki, hogy a látszólagos

„default mode”, a valóságot referáló és monologikus szöveg végső elemzésben szintén fikció – az az „én”, aki a jelen szöveget írja, egy kizárólag a jelen szöveg létrehozásáért teremtett kommunikációs helyzet beszélője, a tanulmányban prezentált „valóság” pedig szintén *ad hoc* teremtés eredménye, nem más, mint a szövegem által implikált imagináció –, de a *progressio ad infinitum* azzal lényegtelenné tehető, hogy minden újabb „valós” szinthez még egy fikciós szintet is beiktathatok, *a)* annak explicitté tételével, hogy a beszélő nem a saját polgári nézeteimet prelegálja; *b)* azzal, hogy a szerzői szöveget megosztom valamely dialógus, illetve elbeszélő által kommentált dialógus résztvevői között; *c)* azzal, hogy kommentár nélkül polilóggá teszem a szöveget, esetleg színpadra is állítom. A három változat a zéró fokú fikcióhoz képest mégis majdnem kielégítően meghatározza a fikcionalitás relatív értékét, azt, hogy az illokutív aktus tartalmi mozzanatainak igazságértékével szemben a szerző milyen distanciát vesz föl (s milyen tanácsol az olvasónak). A drámai előadás közönsége a pusztán jelenlétével tanúsítja, hogy elfogadta a kommunikáció direkt szabályaihoz feltételes módot rendelő fikciós megállapodást – ám ezt más, nem ennyire kirívó esetekben is csupán a szerző ajánlhatja fel. Ha az olvasó (kortárs vagy kései) nem veszi figyelembe a szerzői intenciót, hanem azzal szemben a sajátját érvényesíti (azaz valós kijelentésként olvas fiktiiv megnyilatkozást és fordítva), akkor meghamisítja a „szerződést”, kommunikációs szabálysértést követ el.

A normaszegésnek van egy sajátos, konvencionális módja, amely magukat a konvenciókat veszi célba, a normák érvényességét (viszonylagos érvényét, illetve érvénytelenségét) tematizálja. Az illokutív jelentés ilyenkor nem egyszerűen az adott korban és kulturális kontextusban érvényes kommunikációs mezők egyik meghatározott nyelvjárásában fogalmazódik meg, hanem magának a sajátjául választott nyelvjárásnak a kommunikációs premisszáival szemben vesz fel bizonyos távolságot. A szatíra és az irónia eljárásairól van szó, amelyeket Hempfer műfaji rendszere a *Schreibweisen* (írásmódok) elnevezéssel illet, s nem kis vitát kiváltva, de véleményem szerint indokoltan tárgyal az enunciació (a kijelentés) szintjén. A narratív és a dramatikus (monológ/polilóg), valamint a fikciós és a reális módok mellett ugyanis ez a harmadik összetevő, amely egy adott nyelvi megnyilatkozás (itt: szöveg) logikai státusát alapvetően meghatározza. A legcél-szerűbb egy háromdimenziós térbeli koordináta-rendszerként elképzelni ezeknek az írásmódoknak (vagy „beszédmódoknak”) a rendszerét, hogy világossá válják, egyazon komplexum egymással vonatkozásba lépő részeitől van szó.

Az irónia–szatíra tengelyen elhelyezkedő relatív értékek tipologizálásával nem foglalkozom; az alapvető viszonyítási pontok tekintetében Northrop Frye definíciója tűnik a legszimpatikusabbnak, aki a szatírárt „militáns iróniának” értelmezve figyelmeztetett a különbségre: a szatíra háttérében világos erkölcsi normák állnak, az irónia homályban hagyja az írói álláspontot és az olvasóra bízva az ítélkezést. Lényeges viszont emlékeztetni Searle megfigyelésére, amely szerint az irónia „nem követeli meg semmiféle, nyelven kívüli vagy egyéb konvenció jelenlétét”, megértéséhez tökéletesen elegendő felismerni a megnyilatkozás nyelvi jelentésének és a megnyilatkozás szituációjának (amelyben elhangzik) teljes inkompatibilitását. Ugyanakkor azonban, ha az ironikus kijelentés egy tőlünk időben vagy térben távoli szituációba illeszkedik, nélkülözhetetlen a kontextus minél alaposabb ismerete, ellenkező esetben a kommunikációs helyzet *differentia specificája*, a szerzői intenció ironikus státusa marad rejtve az értelmező előtt. Végül megjegyzem: az ellentmondás a móduszváltásokból eredő irónia és a szöveg logikai szintjén megfogható irónia között nem véletlen, de ez az ellentmondás úgy tűnik, csak az elnevezések ellentmondása – hasonló homonímiát mutat Hempfer műfajjellemleti rendszere.

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy egy szöveg-terjedelemben értelmezett illokúció propozicionális tartalma három funkció követelményeinek tesz eleget:

– kijelöli saját helyét az adott korszak és kulturális kontextus (a maga elsődleges kontextusának) kommunikációs terepei között (a viszonyulás kérdései, tradíciókövetés/innováció);

– információt ad saját logikai státusáról (ironikus/szatirikus, monologikus/polilogikus, és főként fikciós/nem fikciós – itt különösen fontos a fikcionalitás foka és típusa, amely a szerzői és az elvárt olvasói distanciát előírja);

– megjelöli a maga számára ideálisnak tartott nyilvánosság, olvasóközönség körét, az olvasás ideális módját.

Az elsődleges, tematikus funkcióhoz társul egy logikai funkció, amely az ideálisnak elképzelt, „implicit” olvasóval kötött megállapodás konvencióira utal, és egy szociológiai funkció, amely vagy sikeresen illeszti a tematikai kijelentéseket a létező értelmezői közösségek nyelvéhez és elvárásaihoz, vagy igyekszik ezeket az elvárásokat a maga által kijelölt irányba mozdítani, befolyásolni, alakítani. Mindhárom funkció erősen az *intentio auctorishoz* kötött, ami azonban nem jelenti azt, hogy a (félre)olvasói intenció ne befolyásolhatná őket. Korábban is utaltam már a „termékeny félreolvasások” lehetőségére, amelyre számtalan példa hozható a kora újkori *historia litteraria* köréből is; elég, ha olyan közismert esetekre utalok, mint Campanella *Atheismus triumphatusa*, amelyet egyes értelmezői közösségek már keletkezése elsődleges kontextusában is egyenesen az ateizmus kézikönyveként olvastak, vagy Baldessare Castiglione platonizáló, az irodalmi imitáció szabályaiból a hatalom és a társadalom idealista ontológiáját megalkotó *Udvari embere*, amelyből a valós udvari közönség az érdekalapú színlelés és leplezés technikáit igyekezett elsajátítani. Ám ennek ellenére mégis elsődlegesnek tekintem a szerzői intenciót, az hozza ugyanis létre az olvasói-értelmezői intenció lehetőségét (ha nincs szöveg, nincs mire irányulni), továbbá az határozza meg az adott mű állításainak érvényességét (milyen logikai státusban kell vagy lehet komolyan venni). Mindhárom „propozicio-

nális”, tartalmi szövegfunkció, abban a pillanatban, amint kommunikatív helyzetben látjuk őket, egyszersmind agonisztikussá is lesz: a szerzői és az olvasói intenciók feszültségének, küzdelmének lenyomatát őrzik. Egy adott szöveg nemcsak egy már létező és artikulált társadalmi igényt elégít ki, hanem az igény magát és az igénylő közönséget is folyamatosan teremti. A logikai funkció nem csupán a történetileg rögzült konvenciókhoz alkalmazkodik (tehát a fikcionalitás fokát *tükrözi*), hanem, főként a koherencia átmeneti megtörése vagy folyamatos reflektálása révén, módosítja is a „szerződés” paragrafusait. Végül – de talán elsősorban – a témaválasztás, a toposzhasználat szintjén a szöveg mint illokutív aktus szükségképpen viszonyul az adott, éppen használatban lévő kommunikációs terepek „közlekedési szabályaihoz”, s ez a viszonyulás a reflektálatlan elfogadástól a magas fokon tudatosított teljes elutasításig terjedhet. Nemcsak a stílusnak vannak társadalmilag elfogadott normái, hanem egy-egy specifikus helyzetben és korban a nyilvános társadalmi kommunikáció témái és gondolatformái is rendelkeznek valamilyen kötöttséggel, kodifikációval. A kódextől való eltérés, a normaszegés vagy normamódosítás éppúgy jelentésteli, mint a normakövetés.

Mielőtt továbblépnék, és megpróbálnám a tartalmi szint alatt, az illokutív módusok kiterjesztő értelmezéséből adódó lehetőségeket, a módusváltások hatását szemügyre venni, röviden ki kell térnem még egy problémára a szövegszintű illokutív tartalomelemzése kapcsán. Korábban utaltam rá, hogy lényegében egész gondolatmenetem kiindulópontjává a „közvetett beszédaktus” Searle-féle kritikája szolgált – ebben azonban elválasztottam a módusváltásos indirekciót a „valódi” közvetett illokutív aktusoktól. Azt hiszem, ezek vizsgálata is tartogat tanulságokat egy szövegaktus-elmélet számára. Vegyük a legegyszerűbb, már idézett beszélgetést, Searle típuspéldáját.

1. *x* egyetemi hallgató: „Menjünk moziba ma este!”

2. *y* egyetemi hallgató: „Vizgára kell készülnöm!”

Az utóbbi, *y* hallgató kijelentése szigorúan vett grammatikai értelemben nem válasz *x* felvetésére – mégis erősen valószínűsíthető, hogy *x* válasznak, méghozzá elutasító válasznak fogja azt tekinteni (sőt, az is, hogy *y* éppen annak szánta). Azaz: *y* mondott valamit, kijelentése a nyelvtani jelentésen túl nyilvánvalóan „komoly” illokutív értékkel is rendelkezik (nem metafora vagy egyéb trópus), azonban ezenközben mondott valami mást is, aminek szintén van illokutív értéke. Searle ez utóbbit nevezi *elsődleges* illokutív aktusnak (a javaslat elvetését) és a betű szerinti jelentést *másodlagos* illokutív aktusnak; majd hosszan elemzi, hogy *x* milyen logikai lépések megtételével juthat el a másodlagos, felszíni illokutívól az elsődleges, rejtett illokutív megértéséig. Azt hiszem azonban, elindulhatunk a másik irányból is. *y* kijelentése az idézett formán túl még legalább kétféleképpen megfogalmazható: „Nem mehetek moziba ma este”, illetve „A tanuláshoz idő kell”. Mind a három kijelentés elsődleges illokutívja ugyanaz: „Nem fogad(hat)om el a meghívást”. A kijelentés-együttes logikai szerkezete:

a) Vizgára kell készülnöm.

b) A felkészüléshez idő kell.

c) Tehát: nem mehetek szórakozni.

Egyszerű retorikai, azaz vélemény-igazságra épülő szillogizmusról van szó, az arisztotelési terminológiában enthümémáról, amely rend (szabály) szerint elliptikus (gnómi-kus) formában jelenik meg a szöveg felszínén, lévén hatásosabb, ha a konklúzió levonását vagy a premissza felismerését és azonosítását a szónok a hallgatóságra bízta. Azt, hogy ez megtörténhessen, a legtöbb hallgató és beszélő számára ismert és elfogadott vélekedések, az *endoxa* – vagy amint Searle nevezi őket, a „shared background informations” – teszik lehetővé („a felkészüléshez idő kell”: kinek, mennyi, kell-e ebből a tárgyból – ez itt homályban marad, nem véletlenül). Legyen szabad most eltekintennem az indirekt beszédaktusok számtalan egyéb (pl. idiomatikus, udvariassági formulás) alesetének vizsgálatától (Searle amúgy is mindet erre az egyszerű példára vezeti vissza), és egyszerűen kijelenteni: minden elliptikus enthüéma közvetett beszédaktus.

Amihez persze azonnal hozzá kell tennem: viszont nem minden közvetett beszédaktus enthüéma. *y* „válasz” például ilyen kiterjesztett formában is elképzelhető:

„Hallottál Sir Walter Raleigh történetéről? A tökéletes udvaronc, a színlelés nagymestere hosszan készült élete legfontosabb fellépésére, a saját kivégzésére. A hóhérpallos árnyékában minden arcizom-rezzenést, minden szót és sóhajt előre megtervezett, gondosan begyakorolt, és végül hihetetlen önfegyelmel vitte színpadra (vérpadra) őket. El tudod képzelni, hogy a kivégzés előestéjét végigsakkozta a porkolábbal?”

Ez az enthüéma melletti másik eshetőség, a példa. A következtetés tehát: minden valódi (nem móduszváltásos) indirekt beszédaktus vagy példa, vagy elliptikus enthüéma (a fenti mozis példánál szellemesebb, tetszetősebb, váratlanabb megfogalmazásban: gnóma). Mármost ha példán klasszikus retorikai alapon bármely, az adott üggyel kapcsolatba hozható kitalált (mese, „parabola”) vagy valóban lezajlott történet elmondását értem, azaz lényegében minden közvetett narrációt, akkor könnyen belátható az indirekt beszédaktus irodalmi kiterjesztésének jelentősége. Kérdés azonban, mennyit ad hozzá egy történeti kommunikációelmélethez ez a konstrukció? Az egyik irány, amerre elindulhatok, az elmélet további extrapolációja: az enthüémák és exemplumok szövegszinten allegóriákká vagy szimbólumokká szerveződnek – indirektségük ez esetben annyit fog jelenteni, hogy értelmezésük bizonyos szektorait nyitva hagyják a jelentéstulajdonító olvasás számára, ami minden irodalmi (és sok nem irodalmi) szöveg általános tulajdonsága, a jelen esetben tehát meglehetősen érdektelen.

Az indirekció egy másik értelmezési lehetősége viszont, azt hiszem, komoly figyelmet érdemel. A példák és az enthüémák, illetve a logikai indukciók és a szillogizmusok általános, minden tárgyra alkalmazható, és specifikus, csak egyes meghatározott területeken érvényes csoportokra oszlanak. A két csoport között nincs éles határ. Ismét felidézném az Arisztotelésztől korábban már citált helyet a *Rétorikából* (1358a): „Az általános érveknek nincsen sajátos tárgyuk, ezért nem tesznek jártassá egyetlen tudományban sem. Ami viszont a másik csoportot illeti: minél jobban válogatjuk ki a premisszákat, annál inkább egy, a dialektikától és a rétorikától különböző tudományt építünk fel, anélkül, hogy ennek tudatában lennénk, s ha sikerül megtalálnunk alapelveit, ezek már nem a logika és a rétorika alapelvei lesznek, hanem azé a tudományé, amelynek alapelveit megtaláltuk.”

Az átmenet fokozatosságának (észrevétlenségének) hangsúlyozása mellett Arisztotelész rámutat, hogy „vannak a természetbölcsleletben olyan premisszák, amelyekből nem lehet szillogizmust vagy enthümémát alkotni az etika területén”, és viszont („így van ez minden területen”). Ugyanakkor, ha a szigorúan szillogisztikus tudományok helyett a társadalmi diskurzuszozókat veszem tekintetbe, amelyeknek csak egyik regisztere a tudományos, akkor ott semmi sem zárja ki, hogy egy populáris etikai diskurzusz résztvevője ne alkalmazzon a maga szövegében a jogi diskurzuszban szokásos enthümémát, vagy hogy egy politikai szöveg ne tartalmazhatna vallási témájú exemplumot. A fokozatosság elvének értelmében azután egész megnyilatkozás-egységek (szövegek) is rendelkezhetnek magukhoz indirekt olvasatokat: a régi magyar ún. „irodalom” területén számtalan példa akad rá, hogy vallási mezőn elhangzó (leírt) megnyilatkozás a politikai mezőben (is) érvényes illokúciót hordoz, vagy fordítva, a politikai szöveg vallásos viszonyulások elfogadásával együtt értelmezhető (mint pl. a „szent haza” vagy a „választott nép” képzelet képes átrendezni a politikai relációkat és reakciókat). Le kell szögezni, hogy

a) az ilyen olvasati lehetőségek nem allegorikusak, hanem az indirekció szöveg szintű megvalósulásai;

b) nem a kortárs olvasó vagy az utólagosan játékba lépő értelmező hozza létre őket (hacsak szerződésszegést nem követ el), hanem a szerzői intenció – bár abba, mint közismert, beépülnek az elsődleges kontextus elvárásai horizontjai.

Az indirekció effajta kiterjesztése egy holisztikus rendszert eredményez, ahol az adott időben és térben érvényes társadalmi kommunikációs mezők mindegyikén belül – elvileg – megismétlődhet az összes többi. Egy jogi diskurzuszszólam megvalósíthat etikai, de akár vallási illokúciókat is. Vagy: Pufendorf természetjogi rendszere – hogy egy közismert példára utaljak – a jogról beszélve morálfilozófiai és politikai intenciókat realizált; míg sokszor ott találkozunk jogi argumentációval, ahol a legkevésbé várnánk (legutóbbi, már hivatkozott tanulmányában éppen Kecskeméti Gábor mutatta ki a *genus iudiciale* státustanáának „irodalmi” alkalmazását Rimay János Balassi-epicédiumában). Természetesen nem szükségszerű, hogy minden diskurzustípus minden másik diskurzustípusban megismétlődjék; az indirekt szövegaktusok elméletileg egyfajta kommunikációs Mengyelejev-rendszert alkothatnak, azonban e rendszer egyes elemei a gyakorlatban (a történeti „valóságban”) nem fordulnak elő, azaz eddig nem realizálódtak. Az indirekció nyilvánvaló esetei azonban nagyobb figyelmet érdemelnének az eddiginél. A legszemléletesebb példákat a politikai kommunikáció területe kínálja. Kecskeméti Gábor ugyanebben az írásában elemezte Czeglédi István halotti prédikációját az ellentmondásos szereplésével komoly politikai vitákat kavaráó II. Rákóczi György erdélyi fejedelem fölött (1661); s jóllehet megállapítja, hogy a szöveg „természetesen politikai helyzetelemzés és propagandamű is”, szisztematikus elemzése megmarad a formális-retorikai szinten (azaz rögzíti, hogy a *genus demonstrativum* és a dogmatikai tanítás egyeztetésének bevett eljárásai ezúttal nem működtek kifogástalanul, hiszen a szónok nem hallgathatta el a laudáció szabályainak megfelelően a fejedelmet kárhóztató véleményeket, ezek *refutatiója* viszont megtörte a műfaji konvenciókat). Véleményem szerint azonban a kijelentések szintjén, tartalmi szempontból is tipologizálható a prédikáció, lévén hogy a politikai vélemény-

formálás vagy a hatalmi reprezentáció szempontjai szerint alakuló homiletikai diskurzusnak ekkor már megvannak a maga tematikus konvenciói és sajátos regiszterei, elég, ha a Báthory Gábor temetésén elhangzott bravúros Alvinci-prédikációra gondol valaki, ahol a szónok mind a vallási tanítás és vigasztalás, mind a ceremónián jelen levő Bethlen Gábor közvetett laudációjának feladatát kifogástalanul oldja meg, annak ellenére, hogy a közönség soraiban számosan akadhettek, akik úgy vélték, Bethlennek lehetett némi köze elődje meggyilkoltatásához. Ugyancsak a politikai indirekció címszava alá – bár nyilván eltérő alkategóriába – sorolhatók a Drábik–Comenius-féle politikai jóslatok és víziók, vagy Medgyesi Pál híres prédikációsorozata, az apokaliptikus hangvétélű „Jajok” sora, hogy most csak a II. Rákóczi Györgyhez köthető szövegeket idézzem példaként.

Összegezve: a szöveg tartalmi indirekciója a lokúciós szint, a társadalmi kommunikációs mezők irányában nyilvánul meg, s képes elmozdítani a tradíciót. Ha az iménti „kérdés + indirekt válasz” enthüematikus szerkezetét vetítem szövegszintre, akkor egy adott szöveggel kapcsolatban mindig felvetődik nemcsak az a feladat, hogy a szöveg vizsgálataival megállapítsam, milyen kérdésre (társadalmi igényre vagy konkrétan létező „ellen-szövegre”) válaszolt, de annak a gyanúnak az ébrentartása is, hogy esetleg indirekt választ olvasok egy másik, csak a kontextus vallatásából felszínre hozható kérdésre. Persze önkéntelenül is felvetődik a kérdés: miért használ valaki indirekt szövegaktust valamely tartalom közlésére? A válasz összetett lehet. Az esztétikai hatáskeltés fokozása, a meglepetés, a szokatlanság révén mindig kéznél lévő lehetőség. Ezúttal inkább a szociológiai funkció szerepére utalnék. A szónok vagy az író esetleg nincs birtokában annak a felkészültségnek, amely lehetővé tenné például vallási meggyőződése elméletileg igényes teológiai kifejtését; nyitva áll azonban a lehetőség, hogy egy másik kommunikációs mezőnek az ő számára (is) otthonosabb terminológiájával, argumentációs és toposzkészletével indirekt módon közvetítsen illokutív tartalmakat. Elképzelhető a fordított eset is: a kommunikátor felkészültsége megvan, de a célzott közönség elvárásai vagy ismeretei, esetleg maga a kommunikációs szituáció sajátosságai mégis indirekt utalásrend működtetését teszik tanácsossá. Esetleg nem is arról van szó, hogy a közönség ne értené a direkt beszédmódot, hanem arról, hogy eleve valamely deviációs értelmezési gyakorlat megszilárdult sémáival közelít adott témájú megnyilatkozásokhoz, és ezzel a kommunikátornak számolnia kell.

A társadalmi kommunikációs rendszer makroszintjén pedig azzal is számolni kell, hogy egy-egy új diskurzusterep, formálódásának kezdeti stádiumában csak a már bevett, ismert, bejáratott kommunikációs mezők kifejezés- és argumentációs készletéből kölcsönözhet – így írná le nemcsak a történeti kérdésekben érdekelt rendszerelmélet, hanem a skinneri eszmetörténet is például a politika rendszerének (kommunikációs mezőjének, diskurzusterepének) lassú emancipálódását a jog és a teológia rendszereitől.

Mindezek a distinkciók a szöveg tartalmi szintjén érvényesek, tehát az elemzési modellül választott searle-i beszédaktus propozicionális vetületével kapcsolatos megfontolások kiterjesztései. Korábban azt mondtam, hogy a beszédaktus-elmélet intencionalista változatának „irodalmi” (azaz szövegszintű) alkalmazása két feltételtől függ. Az egyik a kijelentések ésszerű tipológiájának kidolgozása – ésszerűsége ezúttal a történeti met-

szetben folyton változó irodalmi kommunikáció nem-szigorú tematikus leírását értem, amelyet kiegészítettem az egyes kommunikációs mezők domináns beszédmódjainak, „nyelveinek” logikai szempontú rendszerezésével (fiktív/reális, polilóg/monologikus, ironikus/szatirikus, direkt/indirekt). A másik feltétel annak vizsgálata, hogy az illokúciós erő típusai, móduszai hogyan illeszkednek a kommunikáció tematikus kategóriáihoz. A továbbiakban ezzel szeretnék foglalkozni. Utaltam már rá, hogy a Searle által adott tipológia kiterjesztése a mondatszintről a „szövegaktus” irányába semmiképpen sem lehet mechanikus: egy-egy szövegben legfeljebb az asszertív, direktív, kommisszív, expresszív és deklaratív módok aktuális „vegülékaránya” állapítható meg. Igaz, ez nem lényegtelen információ: a domináns illokutív erő-típus mindenképpen kijelöli a szöveg illeszkedésének irányát: Sermo → Mundus (asszertív mód), Mundus → Sermo (direktív és kommisszív módok), illetve a „zéró” Mundus/Sermo irány (expresszív és deklaratív módok). Feltételeztem továbbá, hogy egyes meghatározott tematikus mezőkön belül a jellemző illokúció-propozíciókhoz természetes (azaz konvencionális) módon rendelődnek bizonyos illokutív típusok, mint például a fejedelem vagy az alattvalók viselkedési kötelmeinek előadásához a direktív, egy életrajz elbeszéléséhez az asszertív, egy próféta vízió kinyilvánításához a deklaratív, a szerelmi szenvedély kifejezéséhez az expresszív. Láthatóan a tartalmi szinten megvalósuló esetleges indirekció itt is érezteti a hatását, például a fejedelmi tükör műfajában – főként Machiavelli előtt – az etikai szövegaktus indirekt módon működik, azaz politikai illokúciót is hordoz. Mindkét kommunikációs mező sajátja a Mundus → Sermo illeszkedési irány, azon belül a direktív illokúciós mód. (A narratív vagy deskriptív, monologikus vagy dialogikus, esetleg reális vagy ironikus reprezentációból adódó eltéréseket ezúttal figyelmen kívül hagyhatjuk.) A szerző azonban áthelyezheti a diskurzust a történeti múltba, és elbeszélheti egy akkor volt uralkodó életét a példázatosság igényével: ekkor az illokutív mód is változik (asszertívvé) és a meggyőző erő növekszik, hiszen csak a képzett kommunikátor-olvasók ismerik majd fel, hogy a Sermo → Mundus illeszkedési irány mindössze retorikai fogás, illúzió. Az illeszkedési irány megváltoztatása mindenképpen nagyobb horderejű, mint az egy irányon belüli módváltás (a direktív fejedelmi tükörből könnyen lesz kommisszív, amennyiben maga az uralkodó, a hatalom birtokosa írja); de a módváltás – bármilyen is legyen – mindig valamilyen többletjelentést eredményez, pontosabban módosítja a jelentést. A Zrínyi Miklós 1663–64-i haditetteit kísérő propagandairatok között akad olyan (*Planctus Nicolai Zrínyi*), amelyik latin miseparódia keretében jeleníti meg a vitatott események szereplőit: Montecuccoli és Porcia herceg, Lipót császár fő hadvezére és főminisztere könyörögnek az uralkodónak, hogy akasztassa fel őket árulásért; a propagandisztikus szempont által megkívánt direktív mód helyett az ismeretlen szerző az ima kommisszív módjába helyezte a szöveget, amivel szarkasztikus hatást ért el.

Mint ez a példa is mutatja, a szövegaktusok móduszváltása társulhat az elsődleges tartalmi indirekcióhoz, ha nincs is kötelezően ahhoz kötve. Úgy tűnik azonban, hogy amit a köznapi szóhasználat irodalminak nevez, valamiképpen ezekkel a móduszváltásos indirekciótípusokkal van összefüggésben. Mielőtt az ebből adódó általános következtetéseket levonnám, a móduszváltások lehetséges rendszerezésének kérdésére is ki kell tér-

nem. Kiindulópontom az, hogy míg a tartalmi indirekció felismerhetőségét szemantikai elemzés teszi lehetővé, addig az illeszkedési irányok, illetve az illokúciós módok váltása, bár maga is szemantikai természetű, formai jegyekben is megmutatkozik. Az iménti példa esetében az imával záruló miseforma nyilvánvalóan nem befolyásolja az illokutív tartalmat: a szöveg továbbra is a politikai kommunikáció részét képezi. Ugyanakkor a direktív → kommisszív móduszváltás meghatározza a szöveg formáját (kötött antistrófaszerkezet, verses és prózai egységek váltakozása), és egyúttal a hagyományban is elhelyezi azt. Egyfelől a hatvan évvel korábbi Basta-ellenes erdélyi propagandában, másfelől a száz évvel korábbi szentháromság-tagadó publicisztikában (erre Balázs Mihály hívta fel a figyelmet). Végző soron a formai elem lesz a „default mode” automatizmusát megakasztó, szokatlanságával a figyelmet magára vonó faktor, ami az említett többletjelentést biztosítja, azaz beilleszti az érvelést egy olyan történeti sémába, amely szerint Montecuccoli csupán egy a látszólag segítségünkre, de valójában elpusztításunkra érkezett császári hadvezérek között (mint Basta volt), másrészt pedig az indirektív, vallási regiszterű politikai érvelés felvillantja a pápistaellenes európai léptékű vallási polémia horizontját.

Áttérnék egy másik példára, közismertebbre és magyar nyelvűre: Rimay János már emlegetett, *Kiben kesereg a magyar nemzet romlásán s fogyásán* című 17. század eleji versére. Kanonikus szövegről van szó, marxista irodalomtörténet-írásunk a hatvanas évek elejétől ezen bizonyította az osztályhelyzet esztétikai áttörését, a nemesi egységből formált nemzeti egység imaginárius létrehozását, a 16. századi jeremiádok laicizálódását, Isten kitűnését a lassan autonómmá váló politikai költészetből. Ugyanez az irodalomtörténész generáció persze – helyesen – megerősítette a korábbi generációk megfigyelését, amely szerint a vers valóban a 17. századi kuruc költészet kezdete és paradigmatisz mintája, annak szinte minden motívuma sűrítve feltalálható benne, rímSORAI és a bennük formalizált ideologikum Kőlcsey *Hymnus*áig visszhangzik tovább. A mű ugyanakkor szinte megoldhatatlan nehézséget jelentett a nagy stílustörténeti elbeszélés számára, mert rendkívül makacsul ellenállt a „sztoikus manierizmusba” való besorolásnak, amit pedig mind a költő osztályhelyzete, mind egyéb verseinek rímtechnikája, képalkotása, motívum- és utalásrendszere indokolt volna – kihagyni viszont nem lehetett a hagyományból, annyira erősen formálta azt (ebben az esetben tényleg a vers, nem a róla író kritikusok). Az utóbbi évtizedekben két újabb, nagyhatású értelmezés született róla: Merényi Varga Lászlóé a nyolcvanas években, aki a korabeli „duplex veritas” szellemében, strukturalista módszerrel igazolta vissza az ideologikus eszmetörténeti megközelítés igazságait (nagy érdeme, hogy sikerült „elfelejtenie” közben a manierizmus kategóriáját) és Imre Mihályé egy évtizeddel későbből, aki több száz előfordulását vizsgálta a nép–szép–kép–ép rímSORNAK, s példászerű hermeneutikai elemzéssel illesztette be a verset az irodalmi recepció történetébe. Érvelésének apropója Merényi Varga ötletének cáfolása volt, aki a „Kár, hogy tartatol úgy, mint szenvedendő kép” sort „kár, hogy szenvedőképpen tartanak, azaz siralmas sorba kényszerítenek” jelentéssel értelmezte, míg Imre példatára bizonyította, hogy a „kép” a *Bild* jelentéssel, ’önmagad árnyéka’ értelmezésben lép be a szövegbe. Ezt az interpretációt ingatta meg Ács Pálnak egy nagyon szellemes megfigyelése: nyelvtörté-

neti utalásaiból kiderül, hogy a „kép” szónak Rimay egy archaikus ’kés, tör, fegyver’ jelentését ismerte és használta, s ilyen módon a sor fenyegetést is hordozott, felhívást jelentett a rozsdálló fegyver megragadására és az elnyomó idegen hatalom ellen való fordítására (ne feledjük, a vers közvetlenül a Bocskai-szabadságharc kitörése előtti, robbanásig feszült helyzetben született). A strófa így szól:

Ó, szegény megromlott s elfogyott magyar nép,
Vitézséggel nevelt hírrel vagy igen szép,
Kár, hogy tartatol úgy, mint senyvedendő kép,
Elémenetedre nincs egy utad is ép.

A filológusi lelemény ugyanakkor csak megingatta vagy inkább árnyalta az Imre által festett képet, hiszen a Rimay által tudatosan játékba hozott archaizáló jelentést a kortárs olvasók zöme már nem ismerte, s ennek bizonyosan maga a költő is tudatában volt, azaz tudatos játékot folytatott a falról lemálló kép, a bakacsinra varrt foszló címerkép és az élezésre váró kés jelentések egymásba villantásával. Ha valahol, akkor ezen a ponton volna értelme kitérni arra a problémára, amit a fentiekben elhanyagoltam: a közvetlen kontextus és a makrokontextus viszonyára. A tematikusan prestrukturált mező, a makrokontextus, amiben a Rimay-vers mint szövegaktus megvalósul, a politikai diskurzus mezője; a szöveget ugyanakkor koncentrikus körökként elképzelhető kontextusok garadája veszi/vette körül, amelyek egy része elérhető a mai kutatás számára, más része nem, és ami még fontosabb megszorítás: egy részük rögzült, a társadalmi érintkezési normák rítusai által meghatározott szabályrendszer, egy másik részük csak a szövegalkotó és a recipiensek nyelvi kompetenciája és a korábbi hasonló szövegaktusok ismerete nyomán rögzült, bejáratott kódolási/értelmezői stratégiái felől strukturált normakészlet (ez az, amelynek működését a ’kép/tör’ értelmezés kapcsán érzékelhettük). A két összetevőcsoportból, s azon belül számtalan kontextuális elemből összeálló rituális és nyelvi tér, valamint az ott beszélt nyelvek (Skinner „politikai nyelvei” például, Rimay esetében egy poétizált politikai nyelvi hagyomány) és a nyelvek használói – mindezek képezik azt a komplexumot, amit közvetlen kontextusnak nevezek (Takáts Józsefnél az elsődleges kontextus névre hallgat). Az ilyen térben megvalósuló összetett szövegaktusok igen sajátosan „irodalmi” természetűek, amennyiben eleve számolnak nemcsak a közvetlenül célzott közönség perlokúciójával, hanem a közlésfolyamatba kényszerül belépő olvasók reakcióival is. A beszédaktus-teória továbbfejlesztett változatában Dell Hymes által „beszédeseménynek” hívott komplexumról van szó; az a feltevésem vagy inkább csak homályos sejtésem, hogy Rimay játéka a jelentésekkel éppenséggel az ilyen helyzetekben megvalósuló „direkt” és „laterális” illokúciók különbségére épül, annak révén igyekszik strukturálni a közönséget.

Mindazonáltal most fontosabbnak tartom kitérni az utolsó strófában „történetekre”. Itt ugyanis valami furcsa dolog zajlik: azon túl, hogy Rimay igenis kapcsolja a maga megszólalását a jeremiádhagyományhoz, nem a megtérésre buzdít/szólít fel, mint prédikátor-

elődei, nem is a nyílt lázadásra agitál, mint propagandaköltő utódai, hanem egy érzelmi azonosuló gesztussal ikonizálja (fogadalmi ajándékká, képpé teszi) a verset:

Ó, kedves nemzetem, hazám, édes felem,
Kivel szerelmetes mind tavaszom s telem,
Keseregi, sírj, kiálts Istenedhez velem;
Nálad, hogy szeretlek, legyen ez vers jelem.

A poén, a csattanó tehát a módváltás: a tradíció által diktált expresszív-direktív kombinációból itt expresszív-kommisszív kombináció lett, ami ekkor újdonságot jelentett, később azonban beépült a hagyományba, tehát sikeresen írt át egy kódot. Milyen szintjén fogható ez meg a szövegnek? Szemben a tartalmi indirekció vetületével, az illokúciós erő-típusra formai jegyek utalnak. A *verses* forma és a *versforma* üzenete (a bonyolultabb stófaszerkezeteket kedvelő rímbűvész Rimay itt visszatért a közköltészet legelkoptatottabb formáihoz, felező 12-es és négyes bokorrím), az *igemódok* (a szenvedő és személytelen szerkezetek szemben az utolsó strófa felszólító igéinek halmozásával), a *gravis* stílusnem (*figura etymologicák* – szállton száll; *contrarium*-halmozás), a rövidség (a hasonló tematikájú panaszversek a korban sokkal hosszabbak!), amelynek (Tinyanov nyomán én is úgy gondolom) intenzitásnövelő szerepe van. Hogyan nevezzük el mindezt együtt?

A kérdés valódi kérdés, próbaképpen többször feltettem hallgatóimnak, és tanulságos válaszokat kaptam. A jeremiád-hagyományt a vers felülírja, jeremiád tehát nem lehet; a „panaszvers” elnevezés egyszerre utal a témára és a formára, de nem *terminus technicus* (ha a *lamentatio* vagy *querela* elnevezéseket választom, akkor tudnom kell, hogy ezek a műfajmegnevezések inkább prózai művekre voltak használatosak), a „vallomásos líra” az expresszív/kommisszív módváltás utóbbi elemét hangsúlyozná, a „hazaszeretet-vers” az előbbit, de mindkettőt jobb elvetni, mert rossz korszak emlékéit idézik; Imre Mihály a *threnoszt* (sírvers) javasolja, joggal, de ez is egyoldalú. Bárhogy is nevezzük azonban, a sikerültebb műfaji kategóriák mindig egy téma (propozicionális tartalom) és egy illokutív erő-mód, vagy az illokutív erőmódusok egy adott kombinációjának *kapcsolatára* utalnak. Némi egyszerűsítéssel azt mondanám, hogy a műfajok lényegében megmerevedett, a használatban bejáratott (olykor már használaton kívüli) illokutív erőmódusok adott vegyülékei vagy kombinációi. Amint tehát az illokúció fölötti szint, a nyelvi vagy „betű szerinti” jelentésmezők a múltba beleíródott, nem-aktuális illokutív tartalmakból rakódtak le üledékrétegekben, ugyanígy az illokúció erő-indikátorai is létrehozták a maguk átírásra váró, imitációs sémák készleteként értelmezhető műfaji repertoárját az illokutív szint alatt. Hogy a képzavart a végletekig csavarjam: nem egy temető van, hanem két nekropolisz. Lássunk néhány példát! A Sermo → Mundus irány (asszertív mód) műfajai: história, vallomás, memoár, eposz, tanköltemény; a Mundus → Sermo irány (direktív és kommisszív módok) műfajai: parainézis, illetan, szakácskönyv, ima, fejedelmi tükör; a zéró irány (expresszív és deklaratív módok) műfajai: encomium, panegyricus, zsoltár, hitvallás. A műfajok elnevezései persze sokszor nemcsak a származtatott intencióirá-

nyokra, az általam döntőnek érzett *differentia specifica*-momentumra mutatnak, hanem sokszor a tartalmi szintre a logikai vagy a propozicionális vetületben (dialógus, szatíra, gyászvers-ciklus, propaganda-dráma), olykor meg a befogadás módjaira (közköltészet, röpirat) vagy a kommunikációs helyzetre (prédikáció, halotti beszéd, emlékbeszéd). Ez azonban ugyanannak a jelentéskomplexumnak különböző oldalról való megközelítése.

A rendszerezésre térek. A Rimay-vers teljes szövegaktusként való leírása négy szinten valósítható meg:

I. A *kommunikációs mező*: politikai.

II. Az *illokutív kijelentés szintje*

- propozicionális/tartalmi funkció: a politikai igazságtalanságokat felhánytorgató panasz főként az életérzés (jog, társadalmi igazságosság) kategóriáiban nyilvánul meg (az is lényeges, hogy melyekben nem: a sajátosan politikaiban és a vallási-ban); azon belül az ellenállásjog részdiskurzusában, enthümatikus (a helyzet-premisszákból adódó következtetéseket az olvasóval illetve a szöveg „Te”-címezettjével vonatja le);
- logikai funkció: sem a szatíra, sem az ironia véglete felé nem mozdul el; reális, azaz nem-fiktív; monologikus, egyszólamú, de dialogikus viszonyt tétel (párbeszédet imitál), amelybe végül Istent is bevonja;
- szociális funkció: a nemesi republika „politikai nyelve” populáris regiszterben szólal meg, egységre hív fel.

III. Az *illokutív mód*: expresszív/kommisszív (verses, rövid, emelt stílus stb.).

IV. *Műfaj* (amilyen hagyományt követhet): querela / threnosz / lamentatio / jeremiád.

Hogy egy gyorslistán szemléltessem a korábban Rimay mellett hozott példán, milyen rendszerezésről van szó: Kovacsóczy *Dialógusa* Erdély igazgatásáról: politikai mező, a javaslata a tudás és hatalom humanista harmóniájának megvalósítása a kormányzó mellé állítandó tanácsadó-testület révén, amely egyszersmind a korabeli európai politikai nyelvek fő dialektusainak (az abszolutistának és a republikánusnak) sajátos ötvözete, ez adja különlegességét és jelentőségét; fiktív, polilóg, az egyik résztvevő szólama az ironia felé mozdul; direktív módú (közepesen hosszú, *mediocris* stílus), műfaja humanista dialógus.

Adhortatio philologorum

Befejezésül szeretném föltenni magamnak is a kérdést, amit nyilván sokan föltennének nekem, ha én nem: mire jó ez az egész? Miben segíti mondjuk a saját irodalomtörténeti és filológusi gyakorlatomat, és miben a többiekét? Hipotetikus válaszokat adok, először az irodalomtörténet oldaláról, azután a filológia felől.

Úgy vélem, hogy amint minden nyelvészeti iskola és filozófiai irányzat képes magához alakítani, formálni egy határozott profilú irodalomelméletet, úgy minden karakteres elméleti megközelítés kialakítja a maga irodalomtörténeti módszertanát és természetes

módon vonzódik a történeti szempontból vizsgálendő terület meghatározott témáihoz, korszakaihoz, szerzőihez. Én egy intencionalista filozófiához vonzódok (bár nem merném állítani, hogy értek hozzá), amelyikhez tartozik egy nagyon karakteres pragmatikus, kommunikációelméleti irányú nyelvészet, de eddig kevés kísérlet történt az irodalomtörténeti kiterjesztése irányába. A fenti vázlatos vagy kiáltványszerű gondolatmenetem ezt a hiányt nem pótolhatja be, de továbbgondolásra, tesztelésre, kidolgozásra érdemes javaslatként, azt hiszem, vállalható. Saját rögtönzött következtetésem kettős.

Először: a szövegaktusokat vizsgáló irodalomtörténetnek, amint én elképzelem, feladata, hogy a fenti illokúciós erő-indikátorok vagy -módok mentén haladva, azok történeti rétegződését vizsgálja, azaz erős műfaj történeti kérdésirányt valósítson meg, az imitáció és innováció mozgását kísérelje figyelemmel. A tradíció módosítása vagy félretolása az egyes művekben is létrejöhet, de tendenciaszerűen is megmutatkozhat egy időbeli sorozaton – bárhogymint történjék is azonban, emlékeztetnék rá, hogy a legegyszerűbb hétköznapi beszédaktus-képlet alapján is a módusváltás esztétikai hatást eredményezett, ezért az irodalomtörténet éppen kommunikációtörténeti aspektusában az esztétikai hatás és befogadás dinamikus története lesz.

Másodszor: az illokúciós aktus felső határvidékén, a szövegek tematikus mezőbe illeszkedése kapcsán fölvettem és röviden elvágtam egy kérdést, nevezetesen, hogy miért élnek a szerzők tartalmi, propozicionális indirekcióval, miért mondanak el valamit mondjuk a teológia nyelvén, amit közvetlenül politikai beszédmódban is elmondhatnának. Az egyik lehetséges válaszom az volt: a tartalmi indirekció direkt esztétikai hatás eszköze és esztétikai élvezet forrása lesz. A korai újkor egyik erős tendenciája a retorika ismeretelméleti pozícióba kerülése Ramus munkásságával. A másik erős tendencia ugyanakkor a poétika revansa, a poétikai retorika megjelenése Francesco Patrizi felmérhetetlen jelentőségű életművében. Patrizi elvetette a teljes mimézis-alapú arisztotelészi poétikát és a költészet hatáselméletét tematikus kategóriák kombinációjára, a dolgok két rendjének, a reálisnak és a fiktívnek, a valószínűnek és a valószínűtlennek a kapcsolatba hozására alapozta. Ezek meghatározott aránya, azaz a tartalmi indirekció válik nála a *finzione* (fikció, a szó 'teremtés', 'létrehozás' értelmében) céljává és az esztétikai hatás (a *maraviglia*) forrásává. Kombinatorikus logikával ki is számította, hányféle műfaja lesz a lehetséges költemények univerzumának (százezer fölött), és hogy hol lesz ebben a költészetről és a retorikáról szóló művek helye: a „praktikus” alosztályban, a madarászatról, halászatról és a sakkról szóló művek között.

A szövegaktus mint irodalomtörténet ennek a poétikai hagyománynak (valójában nyelvelméletnek) az örököse. Ugyanakkor a tartalmi viszonyok kombinatorikája a szerzői intenció mintázatához igazodva kelt esztétikai hatást. Sokszorosan igazolódik ez az olyan egyetemes irodalomtudományi jelentőséggel bíró filológiai területeken, mint például a nemzetközi Dante-kutatás, ahol Kelemen János újabb összegző munkája szerint egyre erősödik az *intentio auctoris* iránti elméleti érdeklődés.¹⁵⁶ A szerzői szándék (pontosabban intenció-szerkezet) megállapítása és megállapíthatóságának tételezése a

¹⁵⁶ KELEMEN János, *A filozófus Dante: Művészet és nyelvelméleti expedíciók*, Bp., Atlantisz, 2002, 86 skk.

szövegaktus legfontosabb premisszáinak egyike; és nemcsak a Dante-értelmezésekben hasznosítható. Vannak például szövegek, kisebb szövegegységek is, amelyeknek az intencióról lemondó recepciókutatás nem tudja kibontani az adekvát jelentését. Visszatérnék még egyszer Kulcsár Szabó Ernő kijelentésére, a „beteges elméleti immunitás” értelmezésére. Esmefuttatásom elején adottnak vettem, hogy ezt azonnal mindenki érti. Pedig a dolog nem is olyan egyszerű. Ha a hétköznapi nyelvi kompetenciával rendelkező recipiens felől (azaz nem szakmabeli szemével) olvasom ezt a megállapítást, gondolhatok akár arra is, hogy arról volna szó: a magyar filológusok annyira erős elméleti reflektáltsággal bírnak („elméleti immunitás” csakis valamiféle teoretikus *overdose*-injekció eredménye lehet), hogy csömörrel tolják el maguktól a recepciótörténezek által tálcán kínált empirikus történeti anyagot. Azt, hogy a kijelentés éppen az ellenkezőjét jelenti, a *meaning* értelemben (azazhogy filosz nem olvasott, nem olvas, nem fog olvasni, ez az ő *Weltanschauung*-ja, még díjakat is oszt egymásnak érte) csakis az *intentio auctoris* vizsgálata igazolhatja. Utaltam rá, nevek említése nélkül, hogy sokakat megbotránkoztatott ez a kemény (és egyébként nagyrészt igaz) verdikt – nekem mindenekelőtt esztétikai élvezetet okozott a megértése. Szép ez a paradox *contentio* („beteges immunitás”), az „elméleti” jelző jelentésbillegtető mozgása pedig a legkényesebb dekonstruktőr ingyencetket is kielégítheti. Ilyen típusú megértő élvezethez azonban csakis a szövegaktusnak a tartalmi indirekcióra koncentráló esztétikai nyitottsága juttathat, második következtetésként tehát megállapítom, hogy a szövegaktusos irodalomtörténet-írás feladata a tartalommezők említett tektonikus mozgásainak, ezen belül az egyes „nyelvváltozatok” specifikus indirekcióinak a leírása, különös tekintettel az esztétikai faktorra.

Ami végül a filológiát illeti (az irodalomtörténet-írástól külön – bár általában ugyanazon személyek által gyakorolt – tevékenységként), ismét csak szeretnék sarkos kijelentéseket tenni. Az általam kutatott koraujkori ’irodalom’ fogalmába a vallási, etikai, politikai, jogi szövegek és a humaniorák termékei tartoznak, de a korszak nagyobb részében a természetbölcséleti munkák is. Jóllehet a nagy kommunikációs mezők, amelyekbe e művek, szövegek elhelyezkednek, rendelkeznek populáris regiszterrel is, de az a gyanúm, ahhoz, hogy a népszerű kommunikációban megfogalmazott és terjedő nézeteket értem, be kell hatolnom a diszciplináris területekre. Például a hitvitákkal foglalkozó irodalomtörténésznek, aki népszerű vallásos szövegaktusokat kutat, bizony értenie kell a dogmatikai kérdésekhez, másképp nem lesz képes sem megismeréshez, sem esztétikai élvezethez jutni (és juttatni másokat). Mármost ehhez egyfelől specializálódni kell (egy diszciplinára egy élet, bár az is kevés némelyikhez), másfelől meg el kell dönteni, hogy az ember csinálni akarja a dolgot vagy a dolog csinálásának ismeretelméleti lehetőség-feltételeiről kíván elmélkedni. Én azt hiszem, hogy ismeretelméleti reflexió nélkül bármelyik filológus juthat eredményekre, még ha ezek problematikusak is lesznek elméleti szempontból – ám a másik oldalról abban egyenesen biztos vagyok, hogy pusztán ismeretelméleti és nyelvfilozófiai megfontolásokra hagyatkozva semmilyen eredményre sem fog jutni. A magam egyszerű módján úgy gondolom, hogy a történeti anyag megszólítása és a megszólítás pozíciójának reflektáltsága nem szükségszerűen gyarmatosítás: a múltat is hagynám beszélni. Például a saját kérdező pozícióm történetéről.

Az utóbbi időben kevés tanulságosabb olvasmányom volt, mint a német irodalomtörténet-írás egyik alapító atyjának, Christoph August Heumann-nak 1719-i alpműve, a *Conspectus reipublicae litterariae*.¹⁵⁷ A kitűnő szerző az irodalomtörténet helyét a polgári történet és az egyháztörténet (*historia civilis, historia ecclesiastica*) között jelöli ki (*historia litteraria*), célját pedig így definiálja: „Az irodalomtörténet az irodalom és az írók története, azaz az irodalmi stúdiumok születéséről és haladásáról szóló elbeszélés egészen a mi korunkig.”¹⁵⁸ Ebből idézném a három kedvenc passzusomat: „Érdeemes megfigyelni, hogy az elmúlt századokban, amikor hanyagolták az irodalomtörténet művelését, a filozófusok vakon, birkák módjára követték a maguk Arisztotelészét, a jogászok a maguk Bartolusát, a teológusok a maguk Tamását. Ma azonban, midőn az irodalomtörténet felvirágozott, nemcsak a filozófusok, de a jogászok, a történészek, az orvosok, a filológusok, de még a teológusok is sokoldalúak és műveltek lettek. Az irodalomtörténet-írás tehát az igazság világossága, és a szellem szabadságának szülőanyja.”¹⁵⁹

Ámde a másik oldalon: „...sokakat látunk manapság, akik az irodalomtörténetben sokra, a tudományban kevésre jutottak. [...] Az irodalomtörténetről értekezni ugyanis könnyű és kellemes foglalatosság, miközben maguknak a tudományoknak a mezejét művelni bizony igencsak fáradságos és sikert csak sokára hozó dolog. [...] Serényen óvakodjunk tehát attól, nehogy teljes egészében az irodalomtörténetnek szenteljük magunkat, hanem fontoljuk meg, hogy a műveltség története nem egyenlő a műveltséggel, olyannyira nem, hogy aki a műveltség történetében igen járatos, ám azon kívül egyetlen tudományt sem művel, aligha, sőt, sehogyan sem számíthatjuk a művelt emberek körébe.”¹⁶⁰

Végül figyelemreméltó tanács a túlbujánzó rendszeralkotást illetően: „Az egész irodalomtörténetet a maga teljességében és tökéletesen előadni nem lehet egy ember dolga és nem is fér be egyetlen kötetbe. [...] érthető, hogy az egyetemes irodalom történetétől tökéletes rendszert, azaz szisztémát várni ugyanolyan naiv elképzelés, mint a világtörténelem rendszerét remélni.”¹⁶¹

Heumann itt hivatkozik arra az elődjére, aki tudomása szerint először írta le az „irodalomtörténet” (*historia litteraria*) kifejezést: bizonyos Petrus Lambecusra, aki nem más, mint a „mi” Lambeck Péterünk, I. Lipót német-római császár és magyar király udvari könyvtárosa, aki 1659-ben, ismétlem, a magyar királynak dedikálva, megjelentette a világ első irodalomtörténetét *Prodromus historiae litterariae* címmel.¹⁶² Tudom, hogy elméleti szempontból ma már ő sem áramvonalas szerző. De én azért büszke vagyok rá.

¹⁵⁷ A negyedik kiadást használtam: Christophorus Augustus HEUMANNUS, *Conspectus reipublicae litterariae, sive via ad historiam litterariam iuventuti studiosae aperta*, Hannover, Foerster et filii, 1735.

¹⁵⁸ „Historia litteraria est historia litterarum et literatorum, sive narratio de ortu et progressu studiorum litterariorum ad nostram usque aetatem.” *I. m.*, 1.

¹⁵⁹ *I. m.*, 4.

¹⁶⁰ *I. m.*, 6.

¹⁶¹ *I. m.*, 5.

¹⁶² Petrus LAMBECUS, *Liber primus prodromi historiae litterariae, nec non libri secundi capita quatuor priora*, Hamburgi, sumptibus Autoris, 1659.